

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

І. С. Нечітайло

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для здобувачів першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти,
що навчаються за спеціальністю

053 «Психологія»

Харків-2021

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

І. С. Нечітайло

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
що навчаються за спеціальністю**

053 «Психологія»

Харків-2021

УДК316(072+075.8)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного
університету внутрішніх справ*

Автор-упорядник: д-р соціол. наук *І. С. Нечітайло*

Рецензенти:

д-р психол. наук, завідувач кафедри соціології та психології
Харківського національного університету внутрішніх справ,
професор *О. О. Євдокімова*;

д-р соціол. наук, професор кафедри соціології і публічного управління
Національного технічного університету «Харківський політехнічний
університет», доцент *М. В. Бірюкова*

Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю
053 «Психологія» / Харківський національний університет
внутрішніх справ, [каф. соціології та психології ;
авт.-упоряд. *І. С. Нечітайло*]. Харків, 2021. 116 с.

У навчально-методичному посібнику наведені теоретичні,
методологічні та методичні матеріали, які дозволять організувати
роботу здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що
навчаються за спеціальністю 053 «Психологія», з навчального курсу
«Соціологія». Представлено короткий зміст навчального курсу, плани
семінарських занять, завдання для самостійної роботи, питання і
тести для самоконтролю, індивідуальні завдання, методичні поради з
вивчення тем, питання для підготовки до заліку, термінологічний
словник.

Рекомендовано для викладачів і здобувачів закладів вищої
освіти.

УДК 316(072+075.8)

© ХНУВС, *І. С. Нечітайло*
2021

ВСТУП

Мета вивчення навчальної дисципліни «Соціологія» здобувачами, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія», полягає у формуванні у студентів (майбутніх психологів) цілісної системи знань, що базується на розумінні взаємозв'язку соціології та психології, як споріднених наук про поведінку індивідів і груп.

Основні завдання курсу:

- розуміти мету, завдання та специфіку соціології як науки;
- знати історію розвитку соціологічної науки, володіти понятійним апаратом соціології, вміти застосовувати соціологічні поняття на практиці;
- знати основні концептуальні підходи соціології до вивчення суспільного життя та особистості;
- розуміти структуру суспільства, знати принципи структурування та стратифікації суспільства;
- розуміти специфіку методів соціологічного дослідження, бачити шляхи їх застосування в психології.

Міждисциплінарні зв'язки: загальна психологія, соціальна психологія, історія держави і права, антропологія.

Програмні компетентності, що формуються при вивченні навчальної дисципліни:		
Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій і методів та характеризуються комплексністю невизначеністю умов.	
Загальні компетентності (ЗК)	ЗК-3	Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій
	ЗК-8	Навички міжособистісної взаємодії
	ЗК-10	Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні

	ЗК-11	Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя
Спеціальні компетентності (ЗК)	СК-2	Здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ
	СК-11	Здатність дотримуватися норм професійної етики
	СК-12	Здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку
Програмні результати навчання, що формуються при вивченні навчальної дисципліни:		
ПР-3	Здійснювати пошук інформації з різних джерел, у т. ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, для вирішення професійних завдань	
ПР-13	Емпатійно взаємодіяти, вступати у комунікацію, бути зрозумілим, толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові особливості.	
ПР-16	Знати та дотримуватися етичних принципів професійної діяльності психолога	
ПР-17	Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям	

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ
та розподілення часу
(денна форма навчання)

	Теми	Кількість годин			
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Соціологія як наука					
1.	Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання. Взаємозв'язок соціології з психологією та іншими соціальними і поведінковими науками	7	2	2	3
2.	Передісторія та етапи становлення соціологічної думки. Роль видатних представників психологічної науки у розвитку соціології	7	2	2	3
Модуль 2. Суспільство як складна система: складові та устрій					
3.	Соціальні інститути як підсистеми суспільства	7	2	2	3
4.	Соціальні групи, спільності, організації	7	2	2	3
5.	Соціальні дії, взаємодії, відносини	7	2	2	3
6.	Соціальна нерівність, структура та стратифікація. Соціальна мобільність	7	2	2	3
Модуль 3. Суспільство як динамічна система					
7.	Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін	7	2	2	3
8.	Соціальні рухи. Особистість як суб'єкт соціальних трансформацій	7	2	2	3
Модуль 4. Культура та особистість					
9.	Культура як соціальний феномен	7	2	2	3
10.	Соціалізація як процес становлення особистості, долучення до культурних норм та цінностей суспільства	6	1	1	4
11.	Маргінальна особистість. Девіантна особистість	6	1	1	4
Модуль 5. Методи соціологічного дослідження					
12.	Якісні та кількісні методи дослідження	7	2	2	3
13.	Застосування соціологічних методів у психології. Тестові методики та їх застосування для дослідження соціальних явищ і процесів	8	2	2	4
	Всього	90	24	24	42

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ
та розподілення часу
(заочна форма навчання)

	Теми	Кількість годин			
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Соціологія як наука					
1.	Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання. Взаємозв'язок соціології з психологією та іншими соціальними і поведінковими науками	7	1	-	6
2.	Передісторія та етапи становлення соціологічної думки. Роль видатних представників психологічної науки у розвитку соціології.	7	-	-	7
Модуль 2. Суспільство як складна система: складові та устрій					
3.	Соціальні інститути як підсистеми суспільства	7	-	1	6
4.	Соціальні групи, спільності, організації	7	-	-	7
5.	Соціальні дії, взаємодії, відносини	7	-	-	7
6.	Соціальна нерівність, структура та стратифікація. Соціальна мобільність	7	1	-	6
Модуль 3. Суспільство як динамічна система					
7.	Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін.	7	1	-	6
8.	Соціальні рухи. Особистість як суб'єкт соціальних трансформацій.	7	-	1	6
Модуль 4. Культура та особистість					
9.	Культура як соціальний феномен	7	-	1	6
10.	Соціалізація як процес становлення особистості, долучення до культурних норм та цінностей суспільства	7	1	-	6
11.	Маргінальна особистість. Девіантна особистість.	7	-	-	7
Модуль 5. Методи соціологічного дослідження					
12.	Якісні та кількісні методи дослідження	6	-	-	6
13.	Застосування соціологічних методів у психології. Тестові методики та їх застосування для дослідження соціальних явищ і процесів	7	-	1	6
	Всього	90	4	4	82

ЗМІСТ ПРОГРАМИ КУРСУ

Модуль 1. Соціологія як наука

Тема 1. Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання. Взаємозв'язок соціології з психологією та іншими соціальними і поведінковими науками

Сучасна соціологія як самостійна наука про закономірності функціонування суспільства як цілісної системи, що складається з багатьох складових, компонентів, елементів.

Суспільство – як об'єкт соціології. Динаміка та мінливість предмету соціології. Дискусії про предмет соціології. Соціальна (взаємодія як предмет сучасної соціології. Структура соціології: теорія та практика. Три рівня соціологічного знання: (1) загальна соціологічна теорія (ключові поняття та основні парадигми соціології тощо); (2) теорії середнього рівня, спеціальні та галузеві соціології (соціологія сім'ї, соціологія освіти, соціологія культури, соціологія молоді, соціологія конфлікту, політична соціологія та соціологія політики, економічна соціологія та багато інших); (3) конкретні соціологічні дослідження (емпіричні, прикладні).

Поведінка індивідів і груп як об'єкт спільного вивчення соціології та психології. Взаємозв'язок соціології з політологією, економікою та іншими науками про людину та суспільство.

Тема 3. Передісторія та етапи становлення соціологічної думки. Роль видатних представників психологічної науки у розвитку соціології

Передісторія становлення соціології. Розвиток соціологічної думки в межах філософії. Міркування Платона, Аристотеля, Конфуція, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, А. Сен-Симона та ін. про устрій суспільства, держави (як суспільства) та влади (як дій людей щодо утворення суспільного порядку – як основи устрою будь-якого суспільства). Етап інституціоналізації соціології як окремої науки (початок XIX ст.; О. Конт, Г. Спенсер, М. Вебер, К. Маркс, Е. Дюркгейм та ін.).

Психологічна тенденція в розумінні соціально-історичних процесів і закономірностей суспільного розвитку. Пояснення еволюції суспільства як результату впливу інтелектуальних, емоційних і вольових взаємодій людей. Колективна, соціальна психологія.

Різновиди психологічного напрямку в соціології: психологія народів і натовпу; теорія наслідування; інтеракціонізм; інстинктивізм.

Емпіричний етап розвитку соціології (початок XX ст.; У. Томас, Ф. Знанецький, Ч. Кулі та ін.). Етап інтенсифікації розвитку соціологічної думки щодо синтезу соціологічної теорії та практики (II половина XX ст.; Т. Парсонс, Р. Мертоном та ін.). Етап розвитку поліпарадигмальних напрямків соціологічної думки (1970-90 рр. – теперішній час; Е. Гідденс, Ю. Габермас, Дж. Александер, П. Бурдьє та ін.). Основні соціологічні метапарадигми – як результат постійного розвитку соціологічної думки. Метапарадигмальні зрушення в сучасній соціології. Пошуки концепції сучасної соціології. Чотири типи теорії і теоретизування в сучасній соціології (за П. Штомпкою): пояснювальні, евристичні, аналітичні, екзотеричні.

Модуль 2. Суспільство як складна система: складові та устрій

Тема 3. Соціальні інститути як підсистеми суспільства

Соціальний інститут як відносно усталена, така, що склалася історично форма організації спільної життєдіяльності людей, існування якої диктується необхідністю задоволення соціальних, економічних, політичних, культурних та інших потреб індивіда та суспільства або його окремої частини, тієї чи іншої соціальної групи. Основні підходи до наукового розгляду соціальних інститутів. Інституційний підхід в соціологічній думці та його особливості. Вплив інститутів на поведінку людей. Закони та правила як інституційні регулятори соціальних дій та взаємодій. Видове розмаїття соціальних інститутів. Основні соціальні інститути, що досліджуються в соціології: сім'я, релігія, освіта, економіка, політика, засоби масової інформації (комунікації). Функції соціальних інститутів – загальні та особливі. Інституціоналізація як процес розвитку та становлення соціальних інститутів. Інституціональні системи (матриці).

Тема 4. Соціальні групи, спільноти, організації

Соціальні спільноти і групи як предмет наукового аналізу. Поняття «соціальна спільнота». Різновиди соціальних спільнот. Концепція спільноти і її специфіка у віртуальному просторі. Соціально-етнічні спільноти: сутність, характерні риси. Соціально-територіальні спільноти: сутність, характерні риси. Публіка як соціальна спільнота. Соціальні маси та масова свідомість. Поняття

«соціальна група». Класифікація соціальних груп. Малі та великі соціальні групи, їх кількісні та якісні ознаки та соціальні функції. Виключність індивідів в соціальні процеси через соціальні групи. Діади і тріади Г. Зіммеля. Квасігрупи: їх особливості, різновиди. Натовп. Соціальні кола. Групова поведінка як особлива форма соціальної взаємодії. Поняття «соціальна організація». Організація як мала соціальна група. М. Вебер про сутність і характерні риси бюрократичної організації. Організація як соціальний процес. Основні підходи до виділення соціально-історичних типів організації соціального життя.

Тема 5. Соціальні дії, взаємодії, відносини

Соціальна дія: поняття, ознаки, структурні елементи та типи. Соціальна взаємодія: поняття, форми. відмінність понять «соціальна поведінка» та «соціальна дія». Структурні елементи будь-якої соціальної дії. Основні типи взаємодій та їх особливості. Колективна соціальна дія як предмет соціологічного аналізу. Соціальні відносини: поняття, їх типи. Соціальні відносини залежності і влади. Причини виникнення соціальних відносин із взаємодій. Відмінності соціальних відносин від соціальних взаємодій. Соціальні цінності та їх роль у формуванні соціальних відносин. Зв'язок між відносинами залежності і влади.

Тема 6. Соціальна нерівність, структура та стратифікація. Соціальна мобільність

Рівність і нерівність як проблема теоретичної соціології. Теорії соціальної нерівності. Нові соціальні нерівності та особливості їх соціологічної діагностики. Концепція соціальної нерівності за критерієм наявності соціальних ресурсів або капіталів різного об'єму. Наслідувані і «природні», самостійно накопичені соціальні ресурси як критерії соціальної нерівності. Поняття соціальної структури. Основні елементи соціальної структури (клас, соціальна група, соціальний прошарок, соціальна спільнота). Базові поняття теорії стратифікації. Сутність і функції соціальної стратифікації. Системні характеристики стратифікації. Структуралістський і функціоналістський підходи до соціальної стратифікації. Типи стратифікаційних систем. Теорія стратифікації П. Сорокіна. К. Девіс та У. Мур про стратифікацію. Класи і соціальні прошарки в соціологічній теорії: американська і європейська традиції. Е. Райт про соціальні класи сучасного західного

суспільства. З. Бауман і У. Бек про нову, некласову систему соціальних відмінностей між людьми в постіндустріальному суспільстві.

Соціальна мобільність: поняття, види, канали. Соціальна спільнота як предмет соціологічного аналізу. Поняття «соціальна група». Теорія мобільності П. Сорокіна та її розвиток в сучасній теоретичній соціології. Вища школа як канал соціальної мобільності. Роль інституту сім'ї в соціальній мобільності (порівняльний аналіз індустріального і постіндустріального суспільств). Соціальна мобільність і маргінальність.

Модуль 3. Суспільство як динамічна система

Тема 7. Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін

Соціальні зміни і соціальний розвиток: теоретична концептуалізація. Еволюція, революція, глобалізація, вестернізація, транзит, трансформація та інші типи соціальних змін. Соціальний прогрес, його критерії. Еволюціоністські теорії О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма і уявлення про соціальний прогрес Г. і Ж. Ленські. Концепція стадій еволюції Т. Парсонса. Циклічний тип соціальних змін. Циклічна теорія П. Сорокіна. Хвильові процеси в соціальному розвитку. Революції як форма соціальних змін. Модернізація як фактор цивілізаційної динаміки сучасних суспільств. Діяльнісна і структурна моделі соціальних змін. Зміни як плинність часу. Час серед фундаментальних особливостей суспільних явищ. Поняття фізичного і соціального часу. Соціальний час і його структура. Час і нерівність соціальних позицій. Соціальні функції часу. Час як соціальний капітал. Відносність часу як ресурсу. Різниця між культурно обумовленими профілями часу у різних суспільствах. Контроль соціального часу.

Типологізація як метод наукового пізнання. Критерії типологізації суспільства. «Традиційні» типи суспільства. Типологізація суспільства за часів формування соціологічної науки та у класичній соціології. Типології суспільства в сучасній соціології. Порівняльна характеристика різних типів суспільства. Основні способи взаємодій індивідів в суспільствах різних типів. Перехід від концепцій ідеального суспільства до ідеї «гарного» суспільства. Зріле суспільство та його ознаки. «Громадянське суспільство» як окремий тип суспільства. Фрагментоване суспільство. Симптоми фрагментації суспільства.

Тема 8. Соціальні рухи. Особистість як суб'єкт соціальних трансформацій

Соціальні рухи як організовані колективні зусилля, що сприяють або перешкоджають соціальним змінам. Визначення соціальних рухів як неформальних мереж, що базуються на спільних для всіх їх учасників цінностях і солідарності, мобілізують учасників з приводу конфліктних проблем за допомогою регулярного використання різних форм протесту. Ознаки соціальних рухів. Передумови та фактори соціальних рухів. Різновиди соціальних рухів: молодіжні, політичні, релігійні тощо, а також експресивні, утопічні, реформаторські, революційні. Структуровані рухи та стихійні рухи (відповідно, з фіксованим та нефіксованим членством). Стихійні та короткострокові рухи. Організовані рухи, для яких характерною є тривалість діяльності. Стадія соціального руху: збудження, формалізації, інституціоналізації. Вплив соціальних рухів на соціальні інститути.

Суб'єкти соціальних змін в умовах стабільного та нестабільного соціуму. Поняття соціальної активності особистості. Типи особистості за ознакою соціальної активності. Особистість як актор. Індивідуальні та групові актори. Поняття соціальної суб'єктності. Мікро-, мезо- та макросуб'єкти соціальних трансформацій. Соціальна активність та соціальна суб'єктність: співставлення понять. Особистість лідера як суб'єкта соціальних змін.

Модуль 4. Культура та особистість

Тема 9. Культура як соціальний феномен

Поняття культури та проблеми її дослідження в соціології. Культура як характерний для членів певного суспільства образ думок і дій. Цінності, норми, традиції як базові складові культури та регулятори поведінки індивідів та груп. Культурні критерії та оцінки як регулятори соціальної взаємодії: інтегративна та диференційна функції. Рівні та різновиди культури (висока, народна, масова культури тощо). Символи та коди як елементи культури. Роль символів у житті людини та суспільства. Символічні виміри суспільства. Координаційна функції символів. Мова як важливий компонент культури. Вплив культури на соціальне життя індивідів і груп. Співвідношення особистої культури індивіда і культури суспільства або окремої соціальної групи.

Тема 10. Соціалізація як процес становлення особистості, долучення до культурних норм та цінностей суспільства

Особистість в системі соціальних зв'язків. Становлення особистості як процес розвитку. Соціалізація як процес становлення особистості. Агенти соціалізації. Суб'єкти соціалізації. Індивід як суб'єкт своєї соціалізації. Психологічні та соціологічні теорії соціалізації. Етапи та стадії соціалізації. Первинна та вторинна соціалізація. Поняття та приклади «невдалої соціалізації». Освіта та виховання як базові складові соціалізаційного процесу. Ідентифікація як механізм соціалізації. Соціалізуючий вплив «узагальненого іншого».

Тема 11. Маргінальна особистість. Девіантна особистість

Трактування поняття «маргінальність» у соціальних та поведінкових, а також гуманітарних науках. Структурно-функціональний, конфліктологічний та феноменологічний підходи до аналізу маргінальності. Маргінальність як соціальний феномен. Маргінальні групи та суспільства. Маргінальна особистість. Процеси маргіналізації на індивідуальному та груповому рівнях: причини і фактори. Соціальна структура маргінальності. Соціальні функції маргінальності. Наслідки маргінальності: індивідуальні та соціальні. Соціальна мобільність та маргінальність. Маргінальність як неминучий стан індивіда, групи, суспільства в умовах глобальних соціальних трансформацій та високої динаміки суспільства. Поняття потенційної маргіналізації, три групи потенційної маргіналізації.

Поняття «соціальний контроль». Структура, форми та функції соціального контролю. Цінності і норми. Соціологічні пояснення девіації. Види та функції девіації. Соціальні наслідки девіації. Соціальні патології. Основні положення біологічних підходів до пояснення девіантної поведінки. Основні положення психологічного підходу до пояснення девіантної поведінки. Теорії, що відносяться до соціологічних теорій девіантної поведінки. Внутрішня суперечність і евристичний потенціал моделей «аномія» Е. Дюркгейма і Р. Мертон. Основні положення концепції Р. Мертона про види адаптації у суспільстві. Зв'язок соціальної девіації та соціальної нерівності. Концепція девіантної кар'єри (Г. Беккер). Основні положення теорії стигматизації.

Модуль 5. Методи соціологічного дослідження

Тема 12. Якісні та кількісні методи дослідження

Якісні та кількісні методи соціологічного дослідження: особливості застосування. Метод кейс-стаді. Етнографічні та історичні методи дослідження особистості в соціології. Автобіографічний метод та метод історії сім'ї: специфіка застосування при вивченні проблем маргінальності, девіації та при здійсненні типологічного аналізу особистості. Ефективність використання соціологами методу глибинних інтерв'ю та фокус-групових інтерв'ю при дослідженні особистості.

Кількісні методи дослідження: переваги та недоліки. Специфіка застосування опитувальних методик задля отримання наукової інформації (анкетування, формалізоване та напівформалізоване інтерв'ю).

Контент-аналіз як якісно-кількісний метод. Контент-аналіз як формалізований метод вивчення документів, який передбачає здійснення оцінки їх змісту шляхом підрахунку ознак, що мають значення для дослідження та є зручними для подальших узагальнень.

Обґрунтування доцільності поєднання якісних та кількісних методів при соціологічному дослідженні сім'ї та особистості.

Тема 13. Застосування соціологічних методів у психології. Тестові методики та їх застосування для дослідження соціальних явищ і процесів

Опитування як найбільш поширений метод збору первинної інформації в соціально-психологічних дослідженнях. Мета опитування – отримання інформації про об'єктивні та (або) суб'єктивних (думки, настрої тощо) факти зі слів опитуваних (респондентів). *Інтерв'ю* як вербальна взаємодія, в якій одна людина (інтерв'юер) прагне отримати ту чи іншу інформацію від іншої людини (опитуваного, респондента) або групи осіб. *Анкета* – документ, що містить перелік запитань до респондента, складений певним чином відповідно до цілей дослідження. Поняття генеральної та вибіркової сукупності. Вибіркові дослідження та їх застосування у психології.

Тест – метод вимірювання та оцінки різних психологічних якостей та станів індивіда, короткотерміновий «іспит», за допомогою якого вимірюється рівень чи ступінь розвитку виразності певної психічної властивості (риса, характеристики), а також сукупності

психічних властивостей особистості чи психічних станів (відносин, взаємного сприйняття) груп і спільнот. Доцільність використання тестів в соціології диктується специфікою об'єктів дослідження: 1) наявністю у об'єкта певних рис особистості (настанови, мотиви, інтереси тощо); 2) притаманністю об'єкту групових властивостей, що не піддаються прямому безпосередньому спостереженню.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Модуль 1. Соціологія як наука

Тема 1. Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання. Взаємозв'язок соціології з психологією та іншими соціальними і поведінковими науками

План заняття

1. Соціологія як наука про закономірності функціонування суспільства.
2. Місце соціології серед інших наук про людину та суспільство
3. Роль та значущість соціології в житті суспільства. Функції соціології.
4. Взаємозв'язок соціології з філософією.
5. Взаємозв'язок соціології з психологією.
6. Взаємозв'язок соціології з економікою, політологією та ін.

Питання для самоконтролю

- ✓ У чому полягають відмінності соціології від соціальної філософії, соціальної психології, антропології?
- ✓ У чому Ви вбачаєте найголовнішу та особливу місію соціології як науки?

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Статус сучасної соціології в суспільстві.
- Функції соціології: сутність, види, еволюція.
- Роль соціології у розвитку психології та інших наук про поведінку індивідів і груп.

Методичні поради

Зазначена тема є першою у навчальному курсі «Соціологія». Завданням цієї теми є акцентування уваги студентів на тому, що в процесі вивчення даного курсу формуються чіткі уявлення про низку понять, які є ключовими та соціологічної науки, втім, поряд з цим, доповнюють і розгалужують наукову картину світу майбутнього психолога.

При вивченні першої теми слід звернути увагу, що термін «соціологія» є похідним від двох слів: латинського *societas* – суспільство і грецького *logo* – слово, поняття, вчення. Отже, етимологічно соціологія є наукою про суспільство. Але це досить абстрактне визначення, оскільки суспільство в його різних аспектах вивчається багатьма іншими науками про людину та суспільство. Головним завданням першої теми курсу є визначення місця та ролі соціології серед цих наук. Самобутність соціології криється у специфіці підходу до розгляду тих чи інших суспільних явищ та процесів тощо, а також у методах, якими вона оперує. Слід запам'ятати функції соціології та вміти пояснювати їх сутність. Слід розуміти, що у сучасній науці немає єдиного загальноприйнятого переліку цих функцій. У різних підручниках та інших спеціальних виданнях з соціології можна зустріти різні переліки та класифікації. Найчастіше згадуваними є наступні функції соціології: пізнавальна, діагностична, прогностична, гуманістична, виховна, евристична та ін.

Слід мати на увазі, що будь-яка наука відокремлюється від інших, перш за все, завдяки унікальності свого предмету. Наразі продовжується уточнення предмета соціології. В. Ядов зазначив, що «предмет науки – це питання про те, що і як вивчати, чому і як вчити в даній галузі знань і де межі компетентності фахівця». Метаобрази предмета соціології (за В. Ядовим) – це органічна системність соціуму; особливості соціальних взаємовідносин; ментальні конструкції соціальних відносин, які диктують повсякденну поведінку людей. Усі ці три метаобрази предмету соціології реалістичні і мають свої підвалини. В усіх соціологічних теоріях соціальні взаємодії (відносини, інтеракції, комунікації) залишаються основним предметом соціологічного теоретизування. Відмінність у тому, що в різних підходах увага сфокусована на різних моментах: на соціально-інституційних регуляторах, на соціокультурних механізмах, на індивідуальних сенсах (смыслах) і значеннях.

Соціологія розвивається в межах мультипарадигмальної моделі. Мультипарадигмальність – це співіснування в межах однієї науки кількох парадигм, які не зводяться одна до одної і нездатні витіснити одна одну. Множинність парадигм у соціології – результат низки причин: зміни в самій соціальній реальності; переосмислення загальнонаукової картини світу, що відбуваються в історії людства; приналежність теоретика до тієї чи іншої культури, суспільства (національної школи тощо). При цьому кожна соціологічна парадигма, по-перше, достатньо вибіркова в плані оцінки факторів суспільного розвитку; по-друге, жодна з парадигм не дає всебічного аналізу суспільства, хоча і вносить свій конкретний, частковий внесок у його розуміння; по-третє, характеризується пріоритетністю розгляду тих чи інших сторін соціокультурних реалій; по-четверте, вирізняється своєрідним аналізом поведінки людей (спільнот, груп). Соціологічні парадигми відображають уявлення про «картину світу», що домінує у світосприйнятті даної історичної епохи. Принципові відмінності між соціологічними парадигмами визначаються відповідями на питання: суспільства змінюються по незалежним від людей об'єктивним закономірностям, чи зміни творять соціальні суб'єкти, колективні або індивідуальні (суб'єктивізм), або має місце те й інше? У сучасній соціології мультипарадигмальність означає наявність різних конкуруючих парадигм, які по-різному описують соціальну реальність.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Бакиров В. Соціологія в Україні. Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі. Матеріали міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / за наук. ред. Є. Головахи та О. Стегнія. Київ : ІС НАНУ, 2009. С. 20–25.

2. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.

3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.

4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.

5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.

6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

7. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. Київ : Знання, 2009. 468 с.

8. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Бакиров В. С. Миссия социологии в современном мире. *Український соціологічний журнал*. 2012. № 1–2. С. 5–9.

2. Соціологія Питирима Сорокіна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflca> . Дата звернення: 01.09.2021.

3. Соціологія як наука, її предмет, функції [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbtx>. Дата звернення: 31.08.2021.

4. Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі / за наук. ред. Є. Головахи та О. Стегнія. Київ : ІС НАНУ, 2008. 188 с.

5. Романова В. О. Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 93 (Частина II). С. 73–79.

6. Функції соціології та її зв'язок з іншими науками. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmh>. Дата звернення: 31.08.2021.

Тема 2. Передісторія та етапи становлення соціологічної думки.

Роль видатних представників психологічної науки у розвитку соціології

План заняття

1. Передісторія соціології: концепції суспільства Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Т. Кампанелли та ін.
2. Етап зародження та інституціоналізації соціології як окремої науки. Наукові здобутки О. Конта, Г. Спенсера та ін.

3. Етап активізації емпіричних соціологічних досліджень (У. Томас, Ф. Знанецький, Ч. Кулі та ін.).

4. Психологічна школа, та її внесок у розвиток соціології.

5. Сучасний етап розвитку соціологічної думки: мультипарадигмальність. Основні соціологічні метапарадигми як результат розвитку соціологічної думки.

Питання для самоконтролю

- ✓ На вашу думку, які саме ідеї Платона, Аристотеля та інших мислителів склали фундамент зародження такої науки як соціологія?
- ✓ Чому саме О. Конт вважається засновником соціології як окремої науки?
- ✓ Назвіть декілька ключових положень концепції суспільства Г. Спенсера.
- ✓ Конкретизуйте, у чому полягає внесок У. Томаса та Ф. Знанецького у розвиток емпіричної соціології?
- ✓ Як ви розумієте терміни «парадигма» та «мультипарадигмальність»?

Теми для самостійного опрацювання, підготовки реферативних повідомлень та доповідей на семінарське заняття

- Ідеальна модель структури суспільства за Платоном.
- Основні верстви суспільства за Аристотелем.
- Поняття влади у працях Т. Гоббса та Ж. Монтеск'є.
- Три стадії розвитку суспільства за О. Контом.
- Суспільство як організм за Г. Спенсером.
- Внесок В. Вундта у розуміння психології натовпу.
- Вчення про колективну поведінку Г. Лебона.
- Суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей за Г. Тардом.
- Роль Ч. Кулі у розвитку психологічної концепції в соціології.
- Концепція соціологічного інстинктивізму В. Мак-Дугала.

Методичні поради

Тема «Передісторія та етапи становлення соціологічної думки» закладає основи для подальшого більш детального вивчення такого навчального курсу як «Історія соціології». Вивчення зазначеної теми у рамках загальної соціологічної теорії є необхідним, оскільки, хоча і короткий, але послідовний огляд етапів розвитку соціологічної думки створює цілісне сприйняття предмету соціології, розкриває її сенс як окремої науки про суспільство.

Приблизно з кінця XVIII – початку XIX соціологічні уявлення про світ продовжують свій розвиток уже в рамках окремої науки – соціології, яка отримала таке найменування завдяки французькому вченому О. Конту (1798-1857 рр.). Саме з ім'ям цього вченого зазвичай пов'язується початок власне соціологічного періоду розвитку уявлень про людину та суспільство. Окрім «етапу зародження» соціології виділяються ще декілька етапів: емпіричний (початок XX ст .; США; У. Томас, Ф.Знанецький, Ч. Кулі і ін.); етап синтезу теорії і емпірії, активний розвиток спеціальних соціологічних теорій (II половина XX ст .; Т. Парсонс, Р. Мертон); розвиток поліпарадигмальних напрямків – як наслідок усвідомлення необхідності поєднання різних методологічних підходів (70-90-і рр. XX століття - по теперішній час; Е. Гідденс, Ю. Хабермас, Дж. Александер, П. Бурдье). В цілому слід зазначити, що не існує єдиного і непорушного підходу до періодизації розвитку соціологічної думки. Особливу увагу слід звернути на сучасний етап розвитку соціологічної думки, який характеризується поліпарадигмальністю, тобто множинністю парадигм. Слід засвоїти зміст такого поняття як «парадигма», оскільки без розуміння цього змісту буде вкрай важко розвивати власні наукові компетенції, писати наукові та кваліфікаційні роботи. Соціологія не є точною наукою. Не існує абсолютних незмінних правил взаємодії людей, груп, держав тощо, як от наприклад, у математиці, коли $2*2=4$. Одне й те саме явище в соціології може розглядатися і розцінюватися зовсім по-різному. Приміром, така форма соціальної взаємодії, як конфлікт, з одного боку може бут розцінена як явище негативне, таке, що несе дискомфорт та деструкцію, порушує соціальний порядок. З іншого боку, у конфлікті вирішуються стосунки, виплескуються емоції, негативна енергія, знаходять вихід накопичені соціальні протиріччя. Отже, конфлікт може мати позитивні наслідки. Відомий французький соціолог Е.

Дюркгейм, представник класичної функціоналістської парадигми, розглядав конфлікт як невгавне соціальне явище, що порушує функціонування важливих соціальних інститутів, перешкоджає встановленню соціальної солідарності, яка є основою розвитку та благополуччя суспільства. Не менш відомий вчений Р. Дарендорф, як представник конфліктологічної парадигми, вважав, що і сам конфлікт виконує важливі соціальні функції, тобто відіграє важливу роль у суспільстві, оскільки є фактором його розвитку та оновлення. Отже, не існує і не може існувати єдиної правильної точки зору щодо того, чи є конфлікт позитивним або негативним явищем. Саме тому, коли при написанні у подальшому курсових чи інших наукових робіт, вкрай важливо, щоб ви чітко могли відзначити, принципи якої з парадигм складають основу вашого власного ставлення до конфлікту чи будь якого іншого предмету наукового аналізу. парадигма при подальшому написанні вкрай важливим є те, щоб кожен з Вас.

У межах цієї теми необхідно розуміти внесок представників психологічного напрямку у розвиток соціологічної науки. Основну увагу представники психологічного напрямку соціології звертали не на окрему людину, а на колективну, соціальну психологію, оскільки крім психічних процесів, що проявляються в діяльності окремих людей, існують процеси, які обумовлюються духовною взаємодією між людьми. Можна виділити такі різновиди психологічного напрямку як психологія народів і натовпу, теорія наслідування, інтеракціонізм, інстинктивізм. Психологія народів і натовпу була однією з перших спроб почати конкретне дослідження взаємодії між індивідуальною свідомістю і культурою (Вільгельм Вундт (1832-1920); Гюстав Лебон (1841-1931); Габриель Тард (1843-1904); Чарлз Хортон Кулі (1864-1929); Вільям Мак-Дугал (1871-1938)).

Множинність теорій в соціології – результат низки причин: зміни в самій соціальній реальності; переосмислення загальнонаукової картини світу, котрі відбуваються в історії людства; приналежність теоретика до тієї чи іншої культури, суспільства (національної школи тощо). Соціологічні парадигми відображають уявлення про «картину світу», котра домінує у світосприйнятті даної історичної епохи. Принципові відмінності між соціологічними парадигмами визначаються відповідями на питання: суспільства змінюються по незалежним від людей об'єктивним закономірностям, чи зміни творять соціальні суб'єкти, колективні або індивідуальні (суб'єктивізм), або має місце те й інше? Мультипарадигмальність – це співіснування в

межах однієї науки кількох парадигм, які не зводяться одна до одної і нездатні витіснити одна одну. У сучасній соціології мультипарадигмальність означає наявність різних конкуруючих парадигм, які по-різному описують соціальну реальність.

Поясніть сутність і відмінності чотирьох типів теорії і теоретизування в сучасній соціології, серед яких П. Штомпка виділив пояснювальні теорії; евристичні теорії; аналітичні теорії; екзотеричні теорії.

Продовжуються пошуки концепції сучасної соціології місця теоретичної соціології в поясненні соціальних змін. За В. Ядовим існує три макро-парадигми, три сузір'я теорій в теоретичній соціології, що дозволяють визначити місце і роль соціології в поясненні соціальних змін: 1) активістські або діяльнісно-активістські підходи; 2) теоретична парадигма, в межах якої предмет дослідження соціології – національні особливості, що заважають «чистоті» реакції на зміни у суспільстві; 3) теоретична парадигма, в якій відбулася зміна самого об'єкта соціологічного знання: не соціум як особливе суспільство, а світова система, в якій особливі суспільства – її елементи. У цій метапарадигмі екзогенні умови й механізми змін не менш суттєві, ніж ендегенні. Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. в теоретичній соціології затверджується концепція діяльнісного (діяльнісно-активістського) підходу до опису, пояснення і розуміння соціальної реальності. Теоретиками даного напрямку є Дж. Александер, М. Арчер, П. Бурдье, Е. Гідденс, П. Штомпка, А. Турен, Т. Заславська та ін. Стан сучасної теоретичної соціології – це розмаїття шкіл, напрямків, парадигм. Поширення набуває напрямок, який його прихильники називають по-різному: діяльнісним, активістським, реалістським, діалектичним.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гідденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: НВІЙ світ-2000, 2018. 658 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmn>. Дата звернення: 31.08.2021.

4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.
5. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. – М. : Логос, 2008. 664 с.

Додаткові

1. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І.П. Руценка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.
2. Коллинз Р. Четыре социологические традиции ; пер. В. Россмана. М. : Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 347 с.
3. Рахманов О. А., Бульбенюк С.С., Маленюк Ю. М. Історія соціології (у 2-х кн.) : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2017. 279 с.
4. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.
5. McLennan Gr. Story of Sociology: a first companion to social theory. London, New York : Bloomsbury Academic, 2011. P. 1–7.
6. Sociology Cambridge Dictionary of (the) / gen. edition Bryan S. Turner. 3d ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 595–602.

МОДУЛЬ 2. СУСПІЛЬСТВО ЯК СКЛАДНА СИСТЕМА: СКЛАДОВІ ТА УСТРІЙ

Тема 3. Соціальні інститути як підсистеми суспільства

План заняття

1. Соціальний інститут: поняття, основні підходи до визначення соціального інституту.
2. Функції і дисфункції соціальних інститутів.
3. Видове розмаїття соціальних інститутів.
4. Розвиток соціальних інститутів. Процес інституціоналізації.
5. Характеристика базових соціальних інститутів.

Питання для самоконтролю

- ✓ Дайте визначення та розкрийте соціологічний зміст поняття соціального інституту.
- ✓ Визначте універсальні функції всіх соціальних інститутів.
- ✓ На вашу думку, чому з'являються ті чи інші соціальні інститути?
- ✓ Назвіть базові соціальні інститути та визначте, хоча б одну специфічну функцію, що виконується кожним з цих інститутів.

Теми для самостійного опрацювання, підготовки реферативних повідомлень та доповідей на семінарське заняття

- Сім'я як соціальний інститут.
- Освіта як соціальний інститут.
- Економіка як соціальний інститут.
- Релігія як соціальний інститут.
- Наука як соціальний інститут.
- ЗМІ як соціальний інститут.
- Сучасні тенденції наукового дослідження соціальних інститутів.

Методичні поради

При вивченні зазначеної теми слід засвоїти зміст та навчитися коректно оперувати такими поняттями, як: «соціальний інститут», «інституціоналізація», «функції соціального інституту», «ознаки соціального інституту», «структура соціального інституту».

Ключовим поняттям теми є «соціальний інститут». Слід уявити, що кожний соціальний інститут, який буде розглядатися у рамках зазначеної теми, по суті є підсистемою суспільства, яка виконує певні соціально значущі функції.

Трактовок поняття «інститут» досить багато, оскільки воно є міждисциплінарним, тобто використовується не тільки в соціології, як, до речі, і більшість інших понять якими оперує соціолог. Необхідно запам'ятати, що під *соціальним інститутом* розуміється відносно стійка така що склалася історично, форма організації суспільної життєдіяльності людей, існування якої диктується необхідністю задоволення соціальних, економічних, політичних, культурних та

інших потреб індивіда і суспільства або його окремої частини тієї чи іншої соціальної групи.

Слід звернути увагу на співвідношення та взаємну узгодженість базових потреб і базових інститутів: потреби у відтворенні роду (інститут сім'ї та шлюбу); потреби в безпеці та соціальному порядку (політичні інститути, держава); потреби у добуванні засобів існування (економічні інститути, виробництво); потреба в передачі знань, соціалізація покоління, підготовка кадрів (інститути освіти в широкому сенсі, тобто, включаючи науку і культуру); потреби у вирішенні духовних проблем, сенсу життя (інститут релігії). Існують різні точки зору на елементи, складові соціального інституту. Як правило, виділяють шість елементів: соціальна група, організація, звичаї, матеріально-речові умови, організація, визначена мета (ціль). Розкрийте базові елементи, які утворюють соціальний інститут: діючі особи (суб'єкт і об'єкт соціальної дії); спонукальні сили (потреби, мета, завдання і мотиви); умови (матеріальна база); засоби соціальної дії; результати соціальної дії.

Поняття «соціальний інститут» породило ще один термін – інституціоналізація. Він означає процес, в ході якого соціальні практики стають досить регулярними і тривалими, що призводить до виникнення нових соціальних інститутів і нових соціальних організацій. Етапи інституціоналізації: виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій; формування загальних цілей; поява соціальних норм і правил під час стихійного соціальної взаємодії, здійснюється методом «проб і помилок»; поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами; інституціоналізація норм, правил і процедур, тобто їх регулярне практичне застосування; встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; створення системи статусів і ролей, що охоплюють всіх без винятку членів інституту.

Розвиток соціальних інститутів відбувається через два соціальні процеси: 1) виникнення нових соціальних інститутів; 2) удосконалення діяльності, структури і функцій вже існуючих інститутів.

Характеристика соціальних інститутів у сучасному суспільстві базується на різних підходах. Відповідно до теорії структурації Е. Гідденса, соціальні інститути, як і інші структурні елементи суспільства (наприклад, організації), (а) безсуб'єктні, (б) володіють певними ресурсами (наприклад, система освіти в якості соціального

інституту потребує чимало матеріальних і людських коштів), (в) диктують певні норми, правила використання та накопичення інституційних ресурсів. В той же час в рамках теорії віртуалізації (постмодерн) пояснення нових тенденцій суспільного і соціального розвитку базуються на уявленнях про суспільство не як про систему інститутів, а як про процес реалізації цінностей; процес, історичними моментами якого є формування і занепад соціальних інститутів як реальності.

Особливу увагу зверніть на інституціональну структуру суспільства, яка, за С. Кірдіною, складається із базових інститутів і додаткових (альтернативних) інститутів – інституціональних форм. Базові інститути дозволяють суспільству виживати і розвиватися, зберігаючи при цьому свою самодостатність і цілісність в процесі історичної еволюції, незалежно від волі і бажання конкретних соціальних суб'єктів. Інституціональні форми, навпаки, безмежно гнучкі і використовуються без просторово-часових обмежень. Матриця – це усталена система базових інститутів, яка склалася. Ці інститути регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та суспільної. Існують різні підходи до виділення інституціональних систем (матриць). Так, С. Кірдіна виділяє два типи інституційних матриць: східного і західного типу. Ф. Кауфман пропонує розглядати три інституціональні системи: а) *ринкову* – базується на економічних відносинах (ринкова матриця); б) *планову* – базується на політичних відносинах (централізована матриця); в) *солідаристську* – побудована на виокремленні ідеології як основи мотивації індивідуальної поведінки, коли особистість сприймає певні моральні, культурні або релігійні цінності і спроможна до природного обмеження власних потреб, до формування власних інтересів під впливом “високих” цілей.

У суспільстві не існує такого соціального інституту, який би функціонував ізольовано від інших інститутів. Держава, політичні партії, релігія, освіта, сім'я – ці та інші інститути взаємопов'язані. Наприклад: система освіти залежить від розвитку системи виробництва, з одного боку, і культури – з іншого, але на ефективність інституту освіти великий вплив має держава (інвестиції в освіту тощо). Зміни в одних інститутах призводять до змінень інших. Трансформація політичної системи у пострадянських країнах сприяла реформі освіти, суттєвим змінам в культурі, освіті, у розвитку релігії. У наш час відбувається трансформація традиційних соціальних інститутів.

Тенденцією розвитку сучасного суспільства стає становлення демократичних соціальних інститутів, чому значною мірою сприяє поступове вивільнення людини від зовнішнього соціального контролю завдяки укріпленню громадянської самосвідомості, посиленню соціальної мобільності, формуванню нових солідарностей, витіснення сітьовими відносинами відносини адміністративної залежності. Суспільству неможливо нав'язувати інститути, йому не властиві, як неможливо суб'єктивно замінювати один інститут іншим, навіть якщо останній виявився ефективним в іншому суспільстві. Для розвитку будь-якого соціального інституту необхідна низка передумов: історичних, культурних, матеріально-технічних.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузвих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
5. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
6. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
7. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

1. Беленок О. Еволюція системоутворюючих інститутів українського суспільства (1990–2010). *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг*. Київ : ІС НАН України, 2011 (Т. 1). С. 115–124.
2. Макеєв С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 5–20.

3. Матусевий В. Соціальний інститут: функція, генезис, структура. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 43–56.

4. *Sociology Cambridge Dictionary of (the)* / gen. edition Bryan S. Turner. 3d ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 688 p.

Тема 4. Соціальні спільноти, групи, організації як складові суспільства

План заняття

1. Соціальні спільноти і групи як предмет соціологічного вивчення. Поняття «соціальна спільнота». Різновиди соціальних спільнот.
2. Поняття «соціальна група». Класифікація соціальних груп.
3. Квазігрупи: їх особливості, різновиди. Натовп. Соціальні кола.
4. Соціальні організації.

Питання для самоконтролю

- ✓ Чому для соціології важливо вивчати соціальні спільноти і групи?
- ✓ У чому відмінність понять «соціальна спільнота» і «соціальна група»?
- ✓ Які основні ознаки соціальної групи?
- ✓ За якими критеріями визначається приналежність індивіда до конкретної соціальної групи?
- ✓ Чому прийнято вважати, що квазігрупи є необхідним рівнем для формування стійкої соціальної групи?
- ✓ Які види квазігруп виокремлюються в соціології?
- ✓ Якими є основні властивості аудиторії як квазігрупи? До чого призводять неоднорідність аудиторії та її пасивність?
- ✓ Яким чином із квазігруп формуються стійкі соціальні групи? А у яких випадках спостерігається розпад квазігруп?
- ✓ Запропонуйте визначення поняття «соціальна організація».

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Чисельність груп і їх функціонування. Діади і тріади Г. Зіммеля.
- Групова поведінка як особлива форма соціальної взаємодії.
- Концепція спільноти і її специфіка у віртуальному просторі.
- Соціально-етнічні спільноти: сутність, характерні риси.
- Соціально-територіальні спільноти: сутність, характерні риси.
- Публіка як соціальна спільнота.
- Натовп як квазігрупа.
- Поняття «соціальна організація» в соціології. Основні підходи до виділення соціально-історичних типів організації соціального життя.
- М. Вебер про сутність і характерні риси бюрократичної організації.

Методичні поради

Важливими складовими системи суспільства є соціальні спільноти, групи та організації. Перш ніж приступити до вивчення даної теми з'ясуйте причини, за якими необхідно знати, з яких соціальних спільнот і соціальних груп складається суспільство. Соціальні спільноти і групи – це необхідний спосіб існування людей, їх взаємозв'язку і взаємодії між собою і з суспільством в цілому. Адже саме завдяки соціальним спільнотам і саме в них створюються всі необхідні умови і засоби, які сприяють розвитку особистості і задовольняють її потреби та інтереси. Соціальні спільноти і групи самі є суб'єктами суспільного життя, залежно від того, з яких груп складається суспільство, в якому ієрархічному положенні вони знаходяться один до одного. На відміну від організацій і інститутів, що свідомо створюються людьми, спільноти виникають природно історично, тобто з необхідністю, обумовленою потребами суспільного розвитку.

Соціальна спільнота – це реально існуюча, сукупність індивідів, що емпірично фіксується і відрізняється численністю, відносною цілісністю і відносною стійкістю, виступає самостійним суб'єктом

історичної та соціальної дії та поведінки, виконує ту чи іншу спільну діяльність. Залежно від змістовних ознак соціальні спільноти підрозділяються на поселенські (територіальні), професійні, етнонаціональні, соціокультурні, релігійні, соціально-стратифікаційні, політичні, групові і масові.

Під соціальною групою розуміють сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших. Соціальна група характеризується наявністю спільних інтересів, цілей і завдань діяльності, сприяє виникненню емоційно-психологічних а також виконанням суспільно необхідної функції в загальній структурі поділу праці та діяльності, у структурі соціальних статусів і ролей. Звернуть увагу на видове розмаїття соціальних груп: за характером взаємодії: первинні і вторинні групи; за способом організації та регулювання групових взаємодій: формальні і неформальні групи; за кількісним складом: великі і малі групи; референтні групи. Виділяють також квазігрупи.

У соціології також використовуються такі поняття, як когорти, покоління. Якщо когорта призначається для опису життєвого шляху групи людей, як правило, одного року, то покоління представляє характеристики життя, як зміна один одного верств населення в середньому через 25–30 років.

Наразі в соціології актуальним є вивчення маргінальних груп; спільнот девіантної поведінки; нових груп і верств, що з'являються в процесі розвитку суспільства. Активно проходять дискусії про середній прошарок (клас).

Науковці виділяють також квазігрупи, які мають такі відмінні риси: 1) спонтанність утворення; 2) неусталеність взаємозв'язків; 3) відсутність різноманітності у взаємодіях (це або лише прийом або передача інформації, або лише вирази протесту або захвату і так далі); 4) короткочасність спільних дій. Квазігрупи найчастіше існують нетривалий час, після чого або розпадаються остаточно, або під впливом ситуації перетворюються в усталені соціальні групи.

Слід уяснити, що соціальна організація є вищою, ніж соціальний інститут, формою соціального зв'язку. У основі розмежування соціальних зв'язків на інституційні і організаційні лежить відмінність між потребами і інтересами людей, а також відповідними видами дій. Соціальні інститути виникли ради задоволення потреб людей. Для задоволення цих потреб необхідні соціальні блага – предмети вжитку,

заради організації яких і виникають соціальні організації. Розмежування соціальних організацій від соціальних інститутів відносно. Наприклад, феномен освіти може бути як інститутом, так і організацією залежно від спонуки (потреба або інтерес), рівня регуляції і місця серед інших елементів соціального зв'язку. Зверніть увагу на те, що соціальним організаціям притаманні певні риси. По-перше, соціальну організацію створюють свідомо на певному етапі історичного розвитку ради певної інтересів-мети пов'язаних із задоволенням соціальних потреб. По-друге, соціальна організація включає орган (і апарат управління), що управляє, який формулює цілі, розробляє програми їх досягнення, вибирає засоби, контролює розуміння цілей виконавцями, а також виконання потрібних рішень по всій управлінській вертикалі на основі зворотного зв'язку. По-третє, організація діє на основі статуту або інструкцій (внутрішньо-організаційних норм), розроблених органом, що управляє Вони регламентують соціальні статуси і ролі членів організації, а також заохочення і покарання за їх діяльність. По-четверте, соціальна організація є складною структурою посад (соціальних ролей і статусів), а також включає чіткий розподіл праці, що виконується її членами, між якими існує чітка субординація і координація діяльності. По-п'яте, соціальна організація включає не лише інституційних регулювальників (норми, цінності, традиції) що додають соціальний статус і ролі її членам, але і санкції, здійснювані органом, що управляє, за допомогою матеріальних ресурсів. Поряд з формальними організаціями виникають неформальні – соціальні зв'язки, що спонтанно склалися і є продуктом більш менш тривалого міжособового і внутрішньогрупового спілкування.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.

4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.

5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmh>. Дата звернення: 31.08.2021.

6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

7. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.

8. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Коваліско Н. В., Савчинський Р.О. Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка., 2008. 236 с.

2. Куценко О. Д. Общество неравных. Класовый анализ неравенств в современном обществе : попытки западной социологии. Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2000. 316 с.

3. Подольская Е. А. Противоречивость социального статуса современного студента: социологическое измерение. *Ценности и смыслы. Науч. и информ.-аналитич. гуманитар. журнал*. 2010. № 3(6). С. 79–91.

4. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Людмили Малес, д.соц.н. Юрія Савельєва, к.соц.н. Олексія Боровського та к.соц.н. Ірини Набруско]. Київ : «Наукова столиця», 2021. 154 с.

5. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 464 с.

6. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков : Харьк. нац. ун-т имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.

7. Типологія соціальних спільнот [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afln>. Дата звернення: 01.09.2021.

Тема 5. Соціальні дії та взаємодії як елементи суспільства

План заняття

1. Соціальна дія: поняття, ознаки, структурні елементи, типи інтерпретації. Типізація соціальних дій.
2. Колективна соціальна дія в соціологічному дискурсі.
3. Соціальна взаємодія: поняття, форми.
4. Соціальні відносини: поняття і типи. Соціальні відносини влади та підпорядкування.

Питання для самоконтролю

- ✓ Що розумів під соціальною дією М. Вебер? Які, на його думку, особливості має соціальна дія?
- ✓ Які різновиди соціальної дії виділяв М. Вебер?
- ✓ Якими є структурні елементи соціальної дії?
- ✓ В чому полягає відмінність між дією та взаємодією.
- ✓ В чому полягає відмінність між взаємодіями та відносинами? Яким чином взаємодії «перетворюються» на відносини?
- ✓ Владні відносини та відносини залежності: що спільного та в чому різниця?
- ✓ У чому полягає значення відносин влади для людини та суспільства?

Теми для самостійного опрацювання, підготовки реферативних повідомлень та доповідей на семінарське заняття

- Модель одиничної дії (за Т. Парсонсом).
- Колективна соціальна дія.

- М. Вебер про соціальні відносини влади.
- Чотири теорії взаємодії. Формування мережі взаємодій (за книгою Пітера Штомпки «Соціологія. Аналіз сучасного суспільства»).

Методичні поради

Соціальна дія і взаємодія – базисні елементи суспільства як системи. Перш за все слід визначитися з основними поняттями і термінами, які розкривають тему соціальної дії і взаємодії в соціології. На семінар кожен студент має виконати завдання: навести приклади, які ілюструють кожне із зазначених понять (термінів). Дія індивіда (групи людей), спрямована на дію (поведінку) іншої людини (групи людей), з метою впливу на цю дію (поведінку), є *соціальною дією*. Іншими словами, метою соціальної дії є міна дій (поведінки) іншої. У зв'язку з цим, за М. Вебером, досить обмежене коло дій можна віднести до соціальних. Наприклад, якщо приходить до магазину і купує хліб – така дія не є соціальною, оскільки метою цієї дії є хліб. Але якщо ця ж людина йде саме в цей магазин, а не в інший, тому що симпатизує продавцю і хоче звернути на себе його увагу, то ця дія є соціальною, оскільки має на меті зміну поведінки іншої людини. Дещо пізніше інший відомий соціолог Т. Парсонс запропонував власне визначення соціальної дії, чим значно розширив коло соціальних дій. М. Вебер виділив чотири типи соціальної дії, які відрізняються за ступенем раціональності: афективна; традиційна; ціннісно-раціональна; цілераціональна.

Соціальний зв'язок – це будь-які соціокультурні зобов'язання індивідів або груп індивідів по відношенню один до одного. Основними видами соціального зв'язку є 1) соціальний контакт – це поверховий швидко-плинний зв'язок, при якому відсутня система споріднених дій суб'єктів по відношенню один до одного; 2) соціальна взаємодія (інтеракція) – це система взаємо обумовлених дій, при яких дія одного суб'єкта є причиною та наслідком відповідних дій інших. До ознак соціального зв'язку відносять такі: особисті зобов'язання кожного члена групи виконувати загальні для групи норми і оберігати загальні цінності; залежність членів групи один від одного яка виникає на підставі загального інтересу; ідентифікація індивіда з групою.

При вивченні цієї теми зверніть увагу на те, що категорія соціальні відносини належить до фундаментальних понять, що утворюють специфічну мову, якою користується соціологічна наука для опису діяльності людей не як ізольованих один від одного або поодиноці діючих суб'єктів. Соціальні відносини – це форми виразу, трансформації і реалізації соціальності через взаємодію індивідів між собою не як «чистих Я», а як суспільно визначених, типізованих, функціональних істот, що займають певні позиції та виконують певні ролі в суспільстві; це особливий тип суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільнот і виступають одним із способів вияву, трансформації і реалізації соціальності (спільності, близькості, відчуженості, толерантності, конфліктності, партнерства, обміну діями, діяльності тощо) у суспільстві.

Соціальні відносини різноманітні, тому існують різні спроби їх типологізації. Ф. Тьонніс писав про відносини типу *Gemeinschaft* (відбуваються в одній вузькій спільноті, в «моїй» сім'ї, в «моєму» колі тощо) і про відносини типу *Gessellschaft* (відбуваються в більш широкому контексті – у суспільстві, між колегами, в організації). Чарльз Х. Кулі виділяв первинні і вторинні соціальні відносини.

Слід ознайомитися з класифікацією соціальних відносин, яку пропонує П. Штомпка. За мотивацією встановлення людьми соціальних відносин останні поділяє на: 1) інструментальні відносини – це такі відносини, участь в яких розглядаються людьми як спосіб отримання певної вигоди, якихось благ. При цьому самі по собі вони не мають для людей ніякої цінності; 2) самоцінні відносини – це відносини, в які люди вступають тільки заради задоволення від самих цих відносин, не беручи до уваги вигоду від цього.

За нормативним регулюванням соціальні відносини поділяються на: 1) формальні соціальні відносини – проявляються тоді, коли існують системи кодифікації, певні процедури, регламент, формули, які точно визначають як мають відбуватися дія і взаємодія в межах певних соціальних відносин. Дії партнерів детально, точно визначені і трактуються як обов'язкові, недотримання правил може навіть зруйнувати і ліквідувати самі соціальні зв'язки; 2) неформальні соціальні відносини – мають неформальний характер, реалізуються в межах дій і взаємодій різного виду і відбуваються спонтанно.

За сферою дій і взаємодій соціальні відносини поділяються на: дифузні соціальні відносини – включають значний обсяг взаємодій, багато різних тем і предметів, навколо яких ці взаємодії здійснюються,

і специфічні соціальні взаємодії – відносини, обмежені одним предметом, однією темою. За часовим критерієм соціальні відносини поділяють на: постійні соціальні відносини – це ті з них, в структуру яких включена тривалість, і тимчасові відносини – це ті, які вкладаються в обмежені часові межі. Поширеними є також інші типи соціальних відносин: за суб'єктом (носієм) соціальні відносини поділяють на типи: індивідуальні (особистісні); міжособистісні; внутрішньогрупові; міжгрупові; міжнародні; за об'єктом соціальних відносин останні можна класифікувати як економічні, політичні, соціокультурні, релігійні, сімейно-побутові тощо; за своєю модальністю, тобто за характером взаємозв'язків між індивідами і групами, соціальні відносини поділяють на відносини співробітництва, взаємної допомоги, суперництва, конфлікту, субординації тощо. В залежності від наявності або відсутності елементів стандартизації і формалізації в соціальних відносинах останні поділяють на офіційні і неофіційні.

Серед соціальних відносин є такі, які можна розглядати в якості базових, таких, що пронизують всі інші. Це *відносини соціальної залежності і влади*. Вони основні в аналізі соціальних структур і процесів, що в них відбуваються.

У усіх сферах суспільства, особливо в політичній, широко поширені і мають важливе значення відносини влади, панування і підкорення. М. Вебер відрізняв відносини влади і підкорення (панування). Для розуміння такої відмінності він в якості прикладу наводив владу крупного банку над тими, хто потребує кредиту, з умовою, коли банк займе монопольне положення на ринку. Ця влада базується на економічній силі. Панування ж, в його розумінні, передбачає не тільки – як у випадку з економічною владою – принциповий перевіс сил, який можна використати для здійснення власної волі, але і можливість віддавати накази, які беззаперечно виконуються. Панування, відповідно, є таким відношенням між тим, хто управляє, і тим, ким управляють, при якому перший може нав'язувати свою волю шляхом обов'язкових наказів. За М. Вебером, соціальні відносини лежать в основі влади. Влада – це соціальне відношення, яке надає одному суб'єкту головуюче положення порівняно з іншим, це також ієрархічне соціальне відношення, а не властивість суб'єкта або суб'єктів. Для виникнення і тривалого існування системи панування одного насилля замало. Необхідна ще наявність відповідних цінностей, переконань, на яких базується

слухняність тих, ким управляють. М. Вебер виходив із конструювання трьох ідеальних чистих типів: традиційного панування; харизматичного панування; легального панування.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макєєва. Київ : Знання, 2008. 566 с.
4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
6. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
7. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.
8. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с англ. – М. : Логос, 2008. 664 с.

Додаткові

1. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 157–172.
2. Гарфинкель Г. Исследование привычных оснований повседневных действий. *Социологическое обозрение*. 2002. Т. 2, № 1. С. 42–70.
3. Миллс Ч. Ситуативные действия и словари мотивов. *Социологическое обозрение*. 2011. Т. 10, № 3. С. 98–109.
4. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии : пер. с фр. М. : Научный мир, 1998. 204 с.
5. Хабермас Ю. Отношения к миру и рациональные аспекты действия в четырех социологических понятиях действия. *Социологическое обозрение*. 2008. – Т. 7, № 1. С. 3–25.
6. Шюц А. Социальный мир и теория социального действия. *Современная западная социология: хрестоматия : учеб. пособие* / авт.-сост. Г. Соколова, Л. Титаренко. Минск, 2008. С. 249–256.

Тема 6. Соціальна нерівність, структура та стратифікація.

Соціальна мобільність

План заняття

1. Рівність і нерівність як предмет теоретичної соціології. Теорії соціальної нерівності.
2. Поняття соціальної структури. Основні елементи соціальної структури (група, клас, прошарок, спільнота).
3. Базові поняття теорії стратифікації. Сутність і функції соціальної стратифікації. Системні характеристики стратифікації.
5. Типи стратифікаційних систем.
6. Соціальна мобільність: поняття, види, канали.
7. Соціальна мобільність і маргінальність.

Питання для самоконтролю

- ✓ Як співвідносяться між собою біологічна і соціальна нерівність?
- ✓ В чому криється природа соціальної нерівності?
- ✓ Яке пояснення нерівності запропонував Е. Дюркгейм?
- ✓ Поняття соціального класу за К. Марксом та М. Вебером: спільне та особливе.
- ✓ За якими критеріями виділяється соціальний статус?
- ✓ Як співвідносяться поняття «соціальна структура» і «соціальна стратифікація»?
- ✓ Чи пов'язана горизонтальна мобільність зі зміною статусу?
- ✓ Чи може соціальна мобільність виступати показником «відкритості» або «закритості» того чи іншого суспільства?
- ✓ У чому полягає феномен «нових бідних» в пострадянських країнах?
- ✓ Які соціальні інститути слід перетворити або створити заново для регулювання висхідної соціальної мобільності?
- ✓ Як пов'язані соціальна мобільність і маргінальність?

**Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття**

- Концепція соціальної нерівності за критерієм наявності соціальних ресурсів або різного об'єму капіталів.
- Наслідувані й «природні», самостійно накопичені соціальні ресурси як критерії соціальної нерівності.
- Соціологічні концепції середнього класу.
- Поняття «покоління» в соціологічному теоретизуванні.
- Основні положення теорії стратифікації П. Сорокіна.
- Е. О. Райт про соціальні класи сучасного західного суспільства.
- Освіта як «соціальний ліфт».
- Вища школа як канал соціальної мобільності.
- Роль інституту сім'ї в соціальній мобільності.
- Основні маргінальні групи в сучасному українському суспільстві, їх соціологічний портрет.

Методичні поради

При вивченні зазначеної теми слід звернути увагу на те, що тема рівності і нерівності розглядається, як мінімум, в двох площинах (за П. Штомпою): 1) в ідеологічній площині – різні ідеології або виправдовували, легітимізували нерівність, або, навпаки, вимагали її усунення (елітарні, егалітарні, мерітократичні); 2) у площині наукового теоретизування – існують різні концепції соціальної нерівності і соціального розшарування, наприклад, функціональна теорія (К. Девіс і У. Мур) і теорія накопичення переваг (наприклад, К. Маркс). Наразі З. Бауман і У. Бек говорять про нову, некласовим систему соціальних відмінностей між людьми в постіндустріальному, постмодерному суспільстві. Сьогодні соціологи вивчають нерівності на основі стилю споживання і стилю життя.

Особливий інтерес соціологів привертають нові соціальні нерівності (за С. Макеєвим): 1) нерівності, пов'язані з тими благами, шансами, можливостями, які не мали місця або значення у минулому, але є важливими та дефіцитними на сьогоднішній день; 2) нерівності за ступенем диференційованості: те, що раніше роз'єднувало, тепер

може мати відношення до трьох, чотирьох, п'яти і більше соціальних категорій; 3) нерівності внаслідок нових причин, обумовлених швидким і непостійним соціально-економічним контекстом; 4) нерівності як нові неоднорідності в середині традиційних верств населення – класів (нове розшарування всередині робітничого класу, наприклад), а також різних категорій зайнятого населення або соціально-демографічних категорій (чоловіки і жінки, люди різного віку); 5) модифіковані або тільки ті, які тільки почали модифікуватися, стратифікаційні порядки характеризуються новими режимами відтворення соціального статусу.

При вивченні соціальної структури зверніть увагу на характеристики таких її підструктур, як: соціально-демографічна, соціально-територіальна, соціально-професійна, соціально-класова, соціально-етнічна. *Соціальна стратифікація* – об'єктивна соціальна диференціація і нерівність в суспільстві на основі таких критеріїв, як престиж, дохід, освіта, участь у владних відносинах. У соціальній системі відбувається постійне ранжування соціальних статусів і соціальних ролей. Соціально-стратифікаційний підхід в соціології ґрунтується на таких принципах: обов'язковості дослідження всіх верств населення; застосування при їх порівнянні єдиного критерію; достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу різних соціальних верств суспільства. Параметри, за якими соціологи вивчають соціальну структуру та соціальну стратифікацію, діляться на номінальні і рангові.

В межах даної теми увага приділяється розгляду соціальних переміщень людей у суспільстві, тобто зміни їх статусу, місця в соціальному просторі. Відомо, що різні типи суспільств різняться своєю відкритістю, можливостями для індивідуальних і групових переміщень. Але переміщення відбуваються, що приковує увагу як науковців (теорія соціальної мобільності), так і пересічних громадян. Так, несподіване піднесення людини або її раптове падіння – сюжет народних казок: наприклад, хитрий бідняк стає багатієм, бідний принц – королем, Попелюшка виходить заміж за принца і тим самим підвищує свій статус і престиж. Тема соціальної мобільності особливо привертає увагу соціологів під час глибоких трансформацій у суспільстві.

Класичною роботою в галузі соціальної мобільності є робота П. Сорокіна «*Social Mobility, Its Forms and Fluctuation*» (1927). Дослідженнями соціальної мобільності займалися такі вчені як

Е. Гідденс, П. Блау, О. Д. Данкэн, С. М. Липсет, Р. Бендикс, Р. Еріксон, Дж. Голдторп, Дж. Уррі, С. Макеєв, Н. Коваліско та інші.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Під горизонтальною соціальною мобільністю або переміщенням, мається на увазі перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Під вертикальною соціальною мобільністю розуміються ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального шару в інший. Вертикальна мобільність безпосередньо пов'язана з нерівностями, що існують у суспільстві. У залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і спадна, тобто соціальне піднесення і соціальний спуск. У відповідності з природою стратифікації є висхідні і низхідні течії економічної, політичної, професійної мобільності тощо.

Висхідні течії існують в двох основних формах: проникнення індивіда з нижнього шару в існуючий більш високий прошарок; або створення індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш високий прошарок на рівень з вже існуючими групами цього прошарку (управлінська/менеджерська еліти на рівні з власниками-найвищий прошарок). Відповідно і спадні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він раніше належав, інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на тлі інших або в руйнуванні її соціальної єдності.

Соціальна мобільність може бути двох видів: мобільність як добровільне переміщення або циркуляція індивідів у рамках соціальної ієрархії; мобільність, продиктована структурними змінами (наприклад, індустріалізацією і демографічними факторами). Крім цього, соціальна мобільність може бути класифікована на основі інших ознак: добровільна, вимушена; зовнішня, внутрішня; кваліфікаційна; міжпоколінна, всередині покоління. організована, неорганізована; територіальна; галузева; між альтернативними галузями. Показниками мобільності є: 1) швидкість мобільності – кількість ступенів ієрархічної сходи, прохідних індивідом чи групою за певний час; 2) об'єм мобільності – число індивідів, які брали участь у соціальній мобільності протягом певного часу; 3) для територіальної мобільності: обсяг і структура міграції, імміграції, еміграції.

Основні фактори групової мобільності: науковий-технічний прогрес; ступінь відкритості суспільства; війни; соціальні революції, в тому числі зміни самої шкали стратифікації; економічний спад, криза; зміна або внесення змін до конституції; рівень народжуваності в різних стратах; зміна політичних режимів. Групова мобільність може охопити цілу соціальну категорію: сільське населення в період модернізації; мобільність цілого покоління, коли, як правило для молоді, відкриваються нові перспективи. Основні фактори індивідуальної мобільності: ступінь мотивованості, свідомі зусилля; статус сім'ї; освіта, професія; політичні переконання; соціальна-демографічні характеристики; ціннісні орієнтації. Там, де є мобільність, існують і групи маргіналів, соціальний статус яких певний час є невизначеним. Спробуйте навести приклади маргінальності груп (маргінальних груп) в сучасному українському суспільстві. Взагалі будь-яка група має риси перехідності. Тому сама категорія маргінальності набуває особливого значення тоді, коли мова йде про суттєві відмінності і суперечливі риси. В іншому випадку маргінальність може спричиняти конфліктність суб'єкта, невизначеність і непослідовність його поведінки, відсутність у нього чітких цінностей.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Веред І. С., Кушнір Ю.В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
5. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. Макєєва. Київ : Знання, 2008. 566 с.
6. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
7. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

8. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.

9. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Волянська О.В., Підкуркова І. В. Еволюція критеріїв класового символізму в сучасних соціологічних теоріях. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 4 (43). С. 143–157.

2. Клевчік Л.Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. № 4/2019. С. 48–51.

3. Куценко О.Д. Суспільство нерівних: суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доповідей та виступів учасників III конгресу соціологічної асоціації України (12-13 жовтня 2017 року). Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Соціологічна асоціація України, 2017. С. 11–14.

4. Оксамитна С. Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 109. Соціологічні науки. С. 5–12.

5. Подольская Е. А. Противоречивость социального статуса современного студента: социологическое измерение. Ценности и смыслы. Науч. и информ.-аналитич. гуманитар. журнал. 2010. № 3(6). С. 79–91.

6. Підходи до класового аналізу : колективна монографія / за ред. Е. О. Райта ; переклад з англ. О. Симончук. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 287 с.

7. Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности / С. Макеев, И. Прибыткова, Е. Симончук и др. Київ : ИС НАНУ 1999. 203 с.

8. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – 416 с.

9. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством : заключний звіт / Соціологічна асоціація України. 2018. 277 с.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflff>. Дата звернення: 01.09.2021.

10. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.

11. Трифонов М. Особливості андеркласу в Україні. *Спільне (електронне видання)* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflfo>. Дата звернення: 01.09.2021.

МОДУЛЬ 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК ДИНАМІЧНА СИСТЕМА

Тема 7. Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін

План заняття

1. Перманентна змінність як характеристика сучасного суспільства.
2. Соціальні зміни і соціальний розвиток.
3. Різновиди соціальних змін.
4. Зміни як плинність часу. Час серед фундаментальних особливостей суспільних явищ.
5. Типологізація як науковий метод.
6. Поняття «ідеального типу» за М. Вебером.
7. Критерії типологізації суспільства. Порівняльна характеристика різних типів суспільства.
8. Способи взаємодії індивідів відповідно до різних типів суспільств.
9. Громадянське суспільство як ідеальний тип.

Питання для самоконтролю

- ✓ Що таке соціальні зміни?
- ✓ У чому різниця між еволюцією та революцією?

- ✓ У чому сутність поняття «трансформація»? Чим трансформація відрізняється від модернізації, реформування та інших процесів соціальних змін?
- ✓ Чи є сучасне українське суспільство таким, що трансформується?
- ✓ У чому полягає сутність типологізації як наукової процедури?
- ✓ Які соціологічні критерії суспільства виділив Е. Шилз?
- ✓ Хто з соціологів зробив вагомий внесок у розробку понять «традиційне» і «індустріальне» суспільство?
- ✓ Яке значення мають поняття «індустріалізація», «модернізація», «постмодернізація»? Які чинники обумовили перехід від індустріального до постіндустріального суспільства?
- ✓ Визначте риси інформаційного суспільства? Як розрізняються поняття «знання» та «інформація»?
- ✓ Згадайте чотири основних принципи, на яких базується суспільство знання?
- ✓ Охарактеризуйте «відкрите» і «закрите» суспільства. За якими критеріями розрізняються ці типи суспільств?
- ✓ Які типи суспільства розрізняють за політичним критерієм?
- ✓ Коли і чому почала розвиватися теорія громадянського суспільства? Якою є його ключова ідея? Які характеристики громадянського суспільства можна визначити як важливі з соціологічної точки зору?

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Суспільство як система, що постійно змінюється. Сучасні тлумачення стану стабільності суспільства.
- Еволюція як процес соціальних змін за Т. Парсонсом.
- Революція як процес соціальних змін.
- «Циклічні» теорії соціальних змін.
- Реформування та модернізація як процеси соціальних змін.
- Соціетальна трансформація: поняття та сутність процесу (за Т. Заславською).
- Глобалізація як тенденція розвитку людства.
- Теорія соціальних змін: анотація на книгу П. Штомпки.

- Порівняльна характеристика суспільств аграрного, індустріального та постіндустріального типів (за Е. Тоффлером).
- Порівняльна характеристика модерного та постмодерного суспільств.
- Загальна характеристика тоталітарного, авторитарного та демократичного суспільств.

Методичні поради

В процесі вивчення зазначеної теми студентам слід уявити, що найбільш загальними в ряду понять, які визначають соціальні зміни, є наступні: «розвиток» (прогрес і регрес), «еволюція» і «революція», «циклічність». Розвиток соціальної системи, по суті, є зміною її властивостей, викликану зміною властивостей складових цієї системи. Розвиток соціальної системи (як і більшості інших систем) може відбуватися еволюційно (лінійно), революційно (стрибкоподібно), циклічно (рекурсивно, хвилеподібно). Лінійний, односпрямований розвиток зазвичай буває кумулятивним: він розуміється, як зростання або накопичення чогось (населення, обсягу виробництва тощо). Прикладом такого процесу є еволюція. *Еволюція суспільства* – внутрішньо єдина система поступових соціальних змін. Необхідно запам'ятати, що лінійний процес соціального розвитку може мати і зворотний напрямок – спадний, що супроводжується занепадом суспільства. Такий тип змін американський антрополог К. Гірц відзначив терміном «інволюція». Прикладом можуть виступити суспільства, в яких зростання чисельності населення супроводжується зниженням добробуту на душу населення. *Соціальна революція* – швидкі, фундаментальні, нерідко, насильницькі зміни, що відбуваються в політичних інститутах (політиці уряду), соціальному ладі, соціальній структурі, способах діяльності, на рівні системи цінностей суспільства (за С. Хантінгтоном). Коли йдеться про циклічність змін, що відбуваються в суспільстві, мається на увазі послідовне проходження суспільством певних стадій. Наприклад, сільськогосподарське життя носить сезонний, циклічний характер, оскільки визначається природними циклами: час сівби і час збору врожаю – зліт активності, зима – час спаду активності, відсутності роботи; наступного року все повторюється. Циклічні зміни

відбуваються в соціальному, економічному, політичному житті суспільства, де періоди підйому правильно чергуються з періодами занепаду (наприклад, хвилі демократизації суспільства за С. Хантінгтоном, З. Бжезинським та ін.). У довгостроковій соціальної перспективі циклічні зміни пов'язані з розквітом і занепадом історично конкретних цивілізацій.

Слід розрізняти реформування та модернізацію. *Реформування* – значні, суттєві зміни в механізмі функціонування того чи іншого соціального об'єкта, кардинальне перетворення, перш за все, його форми, здійснюване, найчастіше, законодавчим шляхом; при цьому зміни, як правило, мають локальний характер. *Модернізація* – процес соціальних змін, в результаті яких «традиційні» суспільства перетворюються на «сучасні».

Соціальна трансформація передбачає глибинні якісно-кількісні зміни-перетворення структур і форм суспільства або окремих його підсистем, що можуть відбуватися як хаотично. Окремими видами соціальних змін є глобалізація і вестернізація. *Глобалізація* – процес якісних змін, перетворення світового простору (політичного, економічного, культурного) в єдину зону, що супроводжується виробленням загальних політичних, економічних, культурних і ціннісних стандартів; процес зростаючого впливу різних чинників міжнародного значення (наприклад, тісних економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну) на соціальну дійсність в окремих країнах. Найпотужнішим фактором глобалізації є економічний фактор, який виявляє себе в наявності транснаціональних корпорацій, що діють одночасно в багатьох країнах і використовують нові історичні умови в своїх інтересах. У якості такого собі «побічного наслідку» глобалізаційних процесів може розглядатися *вестернізація* – повна або часткова переорієнтація суспільства на нові «стандарты», пов'язана з повним або частковим запозиченням моделі англо-американського чи західноєвропейського способу життя в області економіки, політики, освіти і культури; ненасильницьке впровадження норм і цінностей західних країн, підтримуване і кероване соціальною елітою.

Слід уявити, що за сучасних умов відбувається переосмислення поняття «суспільство», що пов'язано з інформаційною революцією, з новим баченням світу. Ознаками суспільства є стійкі межі, характеристики, які дозволяють відрізняти його, як цілісне соціальне утворення, від всіх інших. Ці ознаки свідчать про те, що суспільство є

системою стосунків і процесів або соціетальною системою (суперсистемою), а різні організації, спільності, соціальні й інші групи є його підсистемами чи особливим «класом» соціальних систем, елементний склад яких представлений людьми, а також стосунками, що виникають між ними.

Усе розмаїття суспільств, які існували в минулому і існують в сьогоденні, соціологи поділяють на певні типи. Будь-яка типологія суспільства включає в себе певні типи суспільства, які поєднані наявністю спільних ознак або критеріїв. В соціології виділяють кілька основних типологій суспільства, на характеристику яких слід звернути особливу увагу. Традиційним в соціології є поділ суспільства на традиційне й індустріальне (сучасне). У розробку цих понять значний внесок зробили Ф. Тьоніс, Р. Арон, У. Ростоу. Теорія індустріального суспільства набула найбільшого поширення в 60-ті роки ХХ ст., а в 70-ті роки вона доповнюється концепцією постіндустріального суспільства, яку розробляли в американській (Д. Бел, Е. Тоффлер) і західноєвропейській (А. Турен, Ж. Фурастьє) соціології. Разні автори використовують додаткові штрихи для опису традиційного, індустріального і постіндустріального суспільств, а іноді й нові назви. Такими є типи суспільства за критерієм соціального контролю і свободи індивіда, які виділив К. Поппер: відкрите і закрите суспільство, основна відмінність між якими – співвідношення соціального контролю і свободи індивіда. Характеризуючи сучасне суспільство вчені акцентують увагу на потужності інформаційної та знанієвої складової його розвитку. У зв'язку з цим слід звернути увагу на концепти інформаційного суспільства М. Кастельса та суспільство знання П. Дракера. За політичним критерієм виділяють а) тоталітарні суспільства – повне підкорення суспільства і особистості владі, повний контроль за громадянами з боку держави; б) авторитарні суспільства – необмежена влада однієї особи або групи осіб над громадянами при збереженні автономії особистості і суспільства у позаполітичних сферах; в) демократичні суспільства – контроль громадянського суспільства над владою. Спробуйте провести порівняльну характеристику різних типів суспільства.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.

2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. Макєєва. Київ : Знання, 2008. 566 с.
4. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
5. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.
6. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.
7. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. – М. : Логос, 2008. 664 с.
8. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства : пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 110 с.
2. Бевзенко Л. Глобалізаційні ризики та надії в уявленнях українців. *Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2003. С. 215–227.
3. Бек У. Что такое глобализация? : [пер с нем.]. М. : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
4. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження». Київ : ІС НАНУ, 2008. 132 с.
5. Егоров В. С. Философия открытого мира. Посткапиталистическое общество П. Дракера: превращение знания в главный ресурс [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://surl.li/afbuw>. Дата обращения 31.08.2021.
6. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://surl.li/afbux>. Дата звернення: 31.08.2021.
7. Князевич О. А. Формування інноваційної інфраструктури України на шляху до становлення суспільства, заснованого на знаннях.

Ефективна економіка 2014. № 7 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflho>. Дата звернення: 01.09.2021.

8. Куценко О. Д. Деятельностная перспектива в понимании общества: к поиску возможности деятельностно-структурного синтеза. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 1. С. 27–41.

9. Подшивалкина В. И. Трансформационные процессы в обществе и развитие познавательных моделей. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків, 2002. С. 15–17.

10. Тоффлер Е. Третя Хвиля : пер. з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.

11. Яловий Г. К., Єрешко Ю. О. Методологія науково-технологічного розвитку в концепції постіндустріального суспільств. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. 2015. № 12. С. 71–82.

Тема 8. Соціальні рухи. Особистість як суб'єкт соціальних трансформацій

План заняття

1. Соціальний рух: поняття та функції.
2. Типи соціальних рухів (експресивні, утопічні, еволюційні, реформаторські та ін.).
3. Природа та причини виникнення соціальних рухів.
4. Стадії розгортання (розвитку) соціального руху.
5. Поняття особистості в соціології.
6. Соціальна суб'єктність особистості за сучасних соціальних умов.

Питання для самоконтролю

- ✓ Охарактеризуйте соціальний рух як колективну дію.
- ✓ Які бувають типи та види соціальних рухів? Наведіть приклади молодіжних, політичних, феміністських соціальних рухів.
- ✓ Якими є основні причини соціальних рухів?
- ✓ Якими є основні стадії соціальних рухів?
- ✓ Чи є соціальні рухи тією силою, що здатна змінити суспільство, його устрій, соціальних порядок?

- ✓ У чому полягає специфіка соціологічного підходу до особистості?
- ✓ В чому полягають соціальні функції особистості?
- ✓ Що таке соціальна суб'єктність?
- ✓ Які соціальні умови є сприятливими для формування та прояву соціальної суб'єктності особистості?
- ✓ У чому полягає змістовна відмінність між поняттями «суб'єкт» та «актор»?

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Соціальний рух як неінституціональний тип колективної дії.
- Соціальні рухи як фактор інституційних змін
- Протестний характер соціальних рухів.
- «Революція гідності» як соціальний рух.
- Соціокультурний, політичний та історичний контекст соціальних рухів.
- Нові соціальні рухи як форма громадянської участі.
- Волонтерство в Україні як соціальний рух.
- П. Штомпка про характерні ознаки сучасної особистості.
- Поняття людського потенціалу (за Т. Заславською).
- Поняття соціальної суб'єктності (за Л. Сокурянською).
- Роль особистості в творенні історії (на прикладі відомих правителів, соціальних та політичних діячів тощо).
- Поняття «видатної особистості». Роль особистості у творенні культури (на прикладі видатних письменників, поетів тощо).

Методичні поради

Слід запам'ятати, що соціальні рухи є інституційним типом колективної дії, утім, їх не слід ототожнювати з соціальними інститутами. Соціальні інститути – це стійкі і стабільні утворення, а соціальні рухи мають невизначений часовий цикл, вони нестабільні,

при деяких умовах легко розпадаються. Соціальні інститути покликані підтримувати систему соціальних відносин, громадський порядок, а соціальні рухи не мають сталого інституційного статусу, більшість членів суспільства ставиться до них байдуже, а деякі навіть з неприязню.

Соціальні рухи можна розглядати як особливий різновид соціальних процесів. Всі соціальні рухи починаються з почуття невдоволення існуючим соціальним устроєм. Об'єктивні події і ситуації створюють умови для розуміння несправедливості існуючого соціального порядку. Люди бачать, що влада не вживає заходів, щоб змінити ситуацію. При цьому існують певні еталони, норми, знання того, як повинно бути. Тоді люди об'єднуються в громадський рух.

Слід мати на увазі, що існують різні види соціальних рухів. У сучасному суспільстві можна виділити різні соціальні рухи: молодіжні, феміністські, політичні, революційні, релігійні та ін., а також такі їх типи як експресивні, революційні, реформаторські та подібні.

Будь який соціальний рух набуває потужності та дієвості поступово. Отже, можна виділити певні стадії розгортання соціального руху, а саме: стурбованості, збудження, формалізації, інституціоналізації. Слід уяснити, що не жоден соціальний рух обов'язково проходить всі зазначені стадії.

При вивченні теми зверніть увагу на розмежування таких понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність». Спробуйте знайти альтернативні соціологічні визначення особистості. Проблема особистості – одна з найважливіших у сучасній соціології. Неможливо аналізувати соціальні процеси, функціонування і розвиток соціальних систем, не звертаючись до дослідження сутності особистості як суб'єкта соціальної поведінки та суспільних відносин, не вивчаючи потреби, інтереси, духовний світ особистості, не аналізуючи складні і різноманітні її зв'язку з соціальною мікро- і макросередовищем.

Вивчення особистості вимагає виявлення її різноманітних соціальних зв'язків з суспільством, його елементами (соціальними групами, інститутами, організаціями, цінностями тощо). Насамперед, необхідно з'ясувати положення особистості в системі соціальних спільнот, яке розкривається через поняття статусу, соціальних ролей і того, як вона ці ролі виконує. Соціолог вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває механізм її становлення під впливом

соціальних факторів, механізм зворотного впливу на соціальний світ, її участь у зміні та розвитку суспільних відносин.

Слід звернути увагу на твердження сучасного українського вченого О. Злобіної, яка в одній зі своїх наукових праць апелює до диспозиційної теорії В. Ядова, котрий тлумачить диспозиції як функції взаємодії потреб і ситуацій, і на цій підставі констатує, що зміна соціальної ситуації, яку раніше вважали сталим системоутворюючим елементом спрямованості, й системи ціннісних орієнтацій особистості за нових умов неодмінно зумовлює внутрішню перебудову суб'єктивної картини світу і, відповідно, змінює поведінкову активність. Вектор суспільних змін утворюється з діяльності людей, які мають різноманітні інтереси, пристосовуються до безлічі різнопорядкових ситуацій. Ці зміни стосуються кожної складової соціуму, кардинально руйнуючи й перетворюючи соціальний простір. Слід уяснити, що в сучасній соціології чітко простежується зміна орієнтирів, а її роль сьогодні можна визначити словами К. Манхейма, який бачив призначення цієї науки не тільки в описі світу (суспільства), в якому ми живемо, а й у виявленні таких причинно-наслідкових зв'язків, пояснення яких могло б сприяти культивуванню особистості, здатної бути повноцінним суб'єктом свого власного життя і життя суспільства, здатного приводити в рух, розвивати це суспільство.

Поняття *соціальної суб'єктності* (як індивідуальної, особистісної, так і групової) вводиться у науковий обіг сучасної соціології для того, щоб підкреслити впливовість особистості (та/або соціальної групи) на соціальні процеси, що відбуваються. По відношенню до особистості в сучасній соціологічній літературі використовуються різні терміни. Найчастіше слово «особистість» замінюється на «агент», «актор», «суб'єкт». Слід уяснити, що одна й та сама особистість може бути і агентом, і актором, і суб'єктом – все залежить від того ракурсу, з якого розглядається її діяльність. Якщо особистість розглядається, як «посередник» в процесі передачі норм та цінностей суспільства чи окремої соціальної групи, в такому випадку більш доцільним є використання до неї терміну «агент». Якщо акцент робиться на активній діяльності особистості, про неї пишеться як про «актора» (від слова «акт», тобто – дія). Якщо увага концентрується на здатності особистості не просто активно діяти, але й можливості перетворювати соціальну реальність, впливати на хід подій, у такому випадку особистість характеризується як соціальний суб'єкт. Слід

також запам'ятати, що не всі актори можуть бути суб'єктами, і не всі суб'єкти – акторами. Наприклад, керівник підрозділу організації може бути актором, тобто активно діяти щодо виконання своїх обов'язків та багато чого іншого, але якщо його дії не впливають на загальний стан організації та її розвиток, якщо керівник не може приймати самостійних рішень і вимушений кожний свій крок узгоджувати з директором цієї організації, то навряд чи його можна назвати суб'єктом. Може бути й інша ситуація. Наприклад, якщо керівник підрозділу має досить широкі можливості у прийнятті незалежних рішень, враховуючи підбір кадрів для свого підрозділу та інше, але фактично є досить інертним та не використовує свою самостійність, «пливе за течією», не прагне удосконалювати діяльність свого підрозділу та організації в цілому, активно втручатися у будь-які у процеси, що мають місце в організації, робить це тільки «для галочки», то навряд чи такого керівника можна назвати актором, хоча фактично суб'єктом він, все ж таки, є.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
3. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.
4. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.
5. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. – М. : Логос, 2008. 664 с.
6. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Горелов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2015. 36 с.

2. Головаха Е. И., Корник А. А. Психологическое время личности. 2-е изд. испр. и доп. М. : Смысл, 2008. 267 с.
3. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbye>. Дата звернення: 31.08.2021.
4. Загороднюк Т. «Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной». Киев : Институт социологии НАН Украины, Социологический центр имени Н. Паниной, 2013. 164 с.
5. Злобина Е., Тихонович В. Традиционализм и инновация в украинском измерении. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. №4. С. 69–93.
6. Лаперони Д. Социология социальных движений. *Журнал социологии и социальной антропологии. Современная французская социология: спец. вып.* СПб., 1999. С. 60–73.
7. Панина Н. В. Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии. *Избранные труды по социологии (в 3-х т.), Т.1 : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики*. Киев : Факт, 2008. 472 с.
8. Рухт Д. Модернизация и новые общественные движения. Германия, Франция и США в сравнении ; [пер. с нем.]. Франкфурт-на-Майне, 1994. С. 140–148.
9. Сокурянская Л. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць*. Харків, 2001. – С. 36–41.
10. Соціологія та сучасні соціальні трансформації: Матеріали XIII Міжнародної конференції студентів та молодих науковців (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 19–20 листопада 2020 року) / За ред. к. соц. н. Олени Вілкової, к. соц. н. Євгенії Мороз, к. соц. н. Анни Ташенко, к. соц. н. Людмили Юзви. Київ : Видавництво «Наукова столиця», 2021. 181 с.

МОДУЛЬ 4. КУЛЬТУРА ТА ОСОБИСТІСТЬ

Тема 9. Культура як соціальний феномен

План заняття

1. Поняття культури та особливості її дослідження в соціології.
2. Структура і функції культури.
3. Види культури.
4. Елементи культури та культурні універсалії.

Питання для самоконтролю

- ✓ Чому культура як явище вважається надприродним?
- ✓ Які існують основні концепції культури в соціології?
- ✓ У чому полягає соціологічний підхід до вивчення культури?
- ✓ Як співвідносяться поняття «культура» та «цивілізація»?
- ✓ За якими критеріями та які саме можна виділити види культур?
- ✓ Якими є основні елементи культури?
- ✓ Що таке культурні універсалії?
- ✓ Як співвідносяться культура особистості та культура групи, суспільства в цілому? Чи є культура суспільства сумою індивідуальних культур його членів?

Теми для самостійного опрацювання, підготовки реферативних повідомлень та доповідей на семінарське заняття

- Поняття культурно-історичного типу та його евристичний потенціал в соціологічній науці.
- Висока культура: визначення, характеристики, приклади у сучасному українському суспільстві.
- Масова культура: характеристики, приклади у сучасному українському суспільстві.
- Сучасний медіа-простір та культура: особливості взаємодії та приклади взаємного впливу.

Методичні поради

Вивчення цієї теми слід розпочинати з ознайомлення з такими поняттями, як: «культура», «цінності», «норми», «традиції», «звичай», «субкультура», «контркультура». Слід зрозуміти та запам'ятати, що культура не є соціальним інститутом! Культура є явищем, що відображує якісну сторону того чи іншого інституту. Наприклад, є політична культура (інститут політики), економічна культура (інститут економіки), наукова та академічна культура (інститути науки та освіти) та ін.

Іншими словами, культура дає якісну характеристику суспільства, виражає міру його прогресу, рівень і міру досягнутого в плані опанування сил природи і своїх власних соціальних зв'язків і відносин. Це відноситься до всіх типів, видів культури, її проявів. Під культурою завжди мають на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії.

Культура – поняття складне, та багатогранне. У широкому сенсі культура розглядається як соціальний механізм взаємодії (методи, способи, зразки, засоби взаємодії) особистості, групи, спільноти з місцем існування, що забезпечує передачу досвіду та розвиток перетворюючої діяльності. У вузькому сенсі культура – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству. Культурою є не самі по собі цінності, норми, а цінності, норми як способи, що забезпечують підтримку діяльності та її розвиток.

Залежно від рівня, масштабів, форм соціальної взаємодії розрізняють типи, види і форми культури. Так, кожне конкретне суспільство створює протягом всієї своєї історії власну суперкультуру, яка передається з покоління в покоління. Соціальні спільноти виробляють свою культуру. Кожен вид діяльності також пов'язаний з формуванням відповідного виду культури і т. ін. Тому поряд з загальнолюдською культурою і домінуючою суперкультурою виділяються субкультури – моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї чи іншої соціальної спільноти (наприклад, професійна, національна, конфесійна субкультури).

Існують різні методологічні підходи до соціологічного аналізу культури, такі як функціональний, конфліктний, ідеалістичний підхід

(О. Шпенглер), реалістичний (Е. Тайлор), фрейдистський (З. Фрейд), аксіологічний (П. Сорокін) та інші.

У процесі свого реального функціонування в суспільстві культура постає як багатогранна ціннісно-нормативна система символів, знань, ідей, цінностей, норм, зразків поведінки, які регулюють поведінку індивідів і соціальних груп. Але за цією системою криється творчо перетворююча діяльність людини, спрямована на створення, розповсюдження, споживання, (засвоєння) духовних і матеріальних цінностей. Разом з тим культура це не взагалі свідомість, не просто ряд духовних елементів (уявлення, знання, переконання, цінності, норми та ін.), А спосіб, метод ціннісного освоєння дійсності. Це вміння та навички застосування знань, норм і т. д. Це те, що втілюється в практичній діяльності, в стійких, повторюваних зразках і моделях діяльності.

Тема культури актуальна для сучасної України, адже соціологічні моніторинги, які проводяться Інститутом соціології НАН України, свідчать про те, що в культурній сфері сучасного українського суспільства є низка проблем. Спробуйте їх окреслити і проаналізувати.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

1. Ильин А. Н. Массовая культура и субкультуры современного общества: специфика соотношения. *Общественные науки и современность*. 2011. № 4. С. 167–176.

2. Матецька А. В. Соціологія знання і соціологія культури Карла Мангейма. Соціологія культури: навчальний посібник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afliy>. Дата звернення: 01.09.2021.

3. Ручка А. О. Концепт «субкультура» та його застосування в соціології. *Нова соціокультурна реальність в Україні: теорія, методологія, практика*. Київ : ДАКККиМ, 2008. С. 14–20.

4. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 2, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. екон. н. В.М. Ворона, д. соціол. н. М.О.Шульга]. Київ : ІС НАНУ, 2014. С. 117–124.

5. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 332 с.

6. Субкультурна варіативність українського соціуму / НАН України, Ін-т соціології ; Л. Аза, І. Бекешкіна, О. Вишняк та ін. ; за ред. Н. Костенко, А. Ручки. Київ : Ін-т соціології НАНУ: ТОВ «Полігр. центр «Фоліант», 2010. 287 с.

Тема 10. Соціалізація як процес становлення особистості, її долучення до культурних норм і цінностей суспільства

План заняття

1. Поняття особистості в соціології. Соціальна роль особистості. Статусний портрет людини. Соціально-демографічні статуси.
2. Проблема соціалізації в соціології. Основні теорії соціалізації.
3. Етапи, фази, агенти, суб'єкти, інститути соціалізації.
4. Поняття «невдалої» соціалізації за П. Бергером і Т. Лукманом.

Питання для самоконтролю

- ✓ У чому полягає специфіка соціологічного підходу до особистості?
- ✓ Чим обумовлена необхідність соціалізації – біологічною конституцією людини чи соціальними причинами?
- ✓ У чому полягає сутність концепції Е. Дюркгейма про соціалізуючу роль суспільства?
- ✓ Хто є «значущим іншим» у теорії соціалізації Дж. Міда?

- ✓ Якою є соціалізуюча роль ідентифікації й узагальненого іншого?
- ✓ Якими є основні етапи соціалізації особистості?
- ✓ У чому полягає роль таких агентів соціалізації як батьки та родичі, вихователі та вчителі, друзі?
- ✓ В чому полягає різниця понять «агент соціалізації» та «суб'єкт соціалізації»?
- ✓ Який інститут є найбільш важливим на етапі первинної соціалізації?
- ✓ Який зміст вкладається в такі поняття: «повна соціалізація», «неповна соціалізація», «часткова соціалізація», «актуальна соціалізація», «адекватна соціалізація», «неперервна соціалізація», «невдала соціалізація»?
- ✓ Що таке ресоціалізація та чим обумовлений цей процес?
- ✓ Що таке контрсоціалізація? За яких умов вона поширюється в суспільстві?

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Особистість як соціологічна категорія.
- Соціалізація як процес становлення особистості.
- Етап первинної соціалізації: вікові межі, агенти, суб'єкти, інститути.
- Етап вторинної соціалізації: вікові межі, агенти, суб'єкти, інститути
- Характерні ознаки сучасної особистості за П. Штомпкою.

Методичні поради

При вивченні теми слід звернути увагу на розмежування таких понять, як: «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність», вміти виокремлювати власне соціологічний зміст поняття «особистість». Неможливо аналізувати соціальні процеси, функціонування і розвиток соціальних систем, не звертаючись до дослідження сутності особистості як суб'єкта соціальної поведінки та суспільних відносин, не вивчаючи потреби, інтереси, духовний світ

особистості, не аналізуючи складні і різноманітні її зв'язку з соціальною мікро - і макросередовищем.

Вивчення особистості вимагає виявлення її різноманітних соціальних зв'язків із суспільством, його елементами (соціальними групами, інститутами, організаціями, цінностями тощо). Насамперед, необхідно з'ясувати положення особистості в системі соціальних спільнот, яке розкривається через поняття статусу, соціальних ролей і того, як вона ці ролі виконує. Соціолог вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває механізм її становлення під впливом соціальних факторів, механізм зворотного впливу на соціальний світ, її участь у зміні та розвитку суспільних відносин.

Слід підкреслити, що соціалізація має складну природу, всілякі види і форми. Дайте визначення основних видів і форм соціалізації, таких як: «поріг соціалізації», «повна соціалізація», «неповна соціалізація», близька до часткової соціалізації так звана «однобічна соціалізація», «актуальна соціалізація», «адекватна соціалізація», «безперервна соціалізація», «зворотна соціалізація». Особливістю соціалізації є те, що, як правило, вона консервативна і відображає вже минуле знання. У силу консерватизму соціалізація завжди декілька відстає від актуальних потреб часу і життя. І лише небагато людей уміють так актуалізувати свої знання, що це дає їм можливість вирішувати насущні проблеми. Зазвичай такі люди досягають великих успіхів в політиці, бізнесі.

Соціалізація – це процес становлення особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству, соціальній групі. Соціалізація не тільки дає нам можливість спілкуватися між собою за допомогою освоєних соціальних ролей, вона також забезпечує збереження суспільства. Хоча кількість його членів постійно змінюється, соціалізація сприяє збереженню самого суспільства, прищеплюючи новим громадянам загальноприйняті ідеали, цінності, зразки поведінки. Соціалізація пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється на істоту соціальну. Вона як би ілюструє на індивідуальному рівні те, що відбувалося з суспільством на колективному. Адже людина, дорослішаючи, в максимально стислий час проходить ті ж самі етапи, які пройшло суспільство за період своєї культурної еволюції і які пройшов людський рід за роки своєї біологічної еволюції. Уважно прослідкуйте основні фази соціалізації. Процес соціалізації проходить фази, які називають ще основними стадіями життєвого циклу:

дитинство і юність (від 1 року до 18 років) – підготовка до активного трудового періоду; зрілість (18–60 років) – активний трудовий період; старість (60 років і старше) – вихід з активного трудового періоду

Взагалі виділяють два основні етапи соціалізації: етап первинної та етап вторинної соціалізації. Слід уявити, що ці етапи не мають визначених вікових чи будь-яких інших обмежень. Відрізняються ці етапи завдяки специфіці найвпливовіших агентів та суб'єктів. Етап первинної соціалізації характеризується, так би мовити, «моноагентністю» (здебільшого це батьки та деякі інші родичі, в окремих випадках – вихователі, репетитори, няні). Етап вторинної соціалізації характеризується поліагентністю, окрім батьків значущості набирають, друзі та товариші, вчителі, викладачі, «кохані», ЗМІ, мережеві (Інтернет) агенти та інші. При цьому, агенти первинної соціалізації можуть повністю або частково втратити свій соціалізуючий вплив, але необов'язково. Найбільш важливою є первинна соціалізація, оскільки вторинна соціалізація є похідною від первинної.

Характер соціалізації визначається типом суспільства, в межах якого вона здійснюється. В демократичному суспільстві соціалізація орієнтована на гуманістичні цінності та ідеали, а в тоталітарному суспільстві – має принципово інший характер. Кожний індивід народжується в об'єктивній соціальній структурі, в межах якої він зустрічає «значимих інших», які відповідають за його соціалізацію. Дитина приймає ролі й настанови «значимих інших», тобто інтерналізує (засвоює) їх робить своїми власними.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.

5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.
7. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.
8. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Гітун Н. І. Соціалізація особистості в умовах трансформації сім'ї [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflji>. Дата звернення: 01.09.2021.
2. Лобанова А.С, Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
3. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація та ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (SRPCMS) (12-13 листопада 2020 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbvo>. Дата звернення: 01.09.2021.
4. Москаленко В. В. Соціалізація особистості. Монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
5. Ціннісна складова соціалізації особистості дитини в умовах сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 23 квітня 2020 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. В. В. Сиченко, О. В. Ковшар, В. В. Шинкаренко, С. В. Майданенко. Дніпро, 2020. 278 с.

Тема 11. Маргінальна особистість. Девіантна особистість.

План заняття

1. Маргінальність як соціальний феномен: різні підходи до трактування.

2. Маргінальні індивіди, групи, суспільства: причини та ознаки маргінальності.
3. Соціальний контроль: поняття, значення, умови функціонування.
4. Функції соціального контролю.
5. Форми і види соціального контролю. Легітимізація соціального контролю. Соціальний контроль і влада.
6. Поняття девіації. Соціологічні пояснення девіації.
7. Соціальні відхилення та їх види. Функції девіації. Соціальні наслідки девіації. Соціальні патології.

Питання для самоконтролю

- ✓ Що таке маргінальність?
- ✓ Якими є характеристики маргінальної особистості?
- ✓ Чи можуть бути маргінальними соціальні групи та цілі суспільства (держави тощо). Обґрунтуйте відповідь, наведіть приклади.
- ✓ Чому соціальний контроль розглядається як «фундамент» соціальної стабільності?
- ✓ Які функції виконує соціальний контроль щодо суспільства?
- ✓ Яку роль у здійсненні соціального контролю відіграють норми, санкції і влада?
- ✓ Хто є агентами соціального контролю?
- ✓ У чому полягає сутність поняття «легітимність соціального контролю»?
- ✓ Які соціальні інститути здійснюють формальний контроль?
- ✓ У чому полягає сутність формальних санкцій соціального контролю?
- ✓ Чому конформізм є метою соціального контролю, але не є метою соціалізації?
- ✓ Як співвідносяться поняття «девіація», «порядок», «девіантна поведінка» в соціологічному знанні?
- ✓ Як змінювався обсяг і зміст поняття девіантної поведінки протягом історії вивчення феномену девіації?

- ✓ У чому полягає внутрішня суперечність і евристичний потенціал моделей аномії Е. Дюркгейма і Р. Мертонна?
- ✓ Якими є основні положення концепції Р. Мертонна про види адаптації у суспільстві?
- ✓ Яким чином пов'язана соціальна девіація і соціальна нерівність?

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Маргінальна особистість: причини, характеристика стану, наслідки.
- Маргінальні соціальні групи: причини, ознаки, приклади.
- Маргінальні суспільства (держави тощо): причини, ознаки, приклади.
- Різноманіття форм соціальної девіації.
- Інтернет-залежність та кіберзлочинність як сучасні форма девіації.
- Поняття соціального контролю у концепції М. Фуко.
- Переваги і недоліки соціобіологічних і психологічних концепцій злочинності.
- Деліквентна субкультура і «девіантна кар'єра». Концепція девіантної кар'єри (Г. Беккер).
- Теорія стигматизації (І. Гофман) і соціологічне вивчення девіації.
- Алкоголізм в сучасному суспільстві: тенденції та соціальні наслідки.

Методичні поради

В межах цієї теми окрема увага приділяється проблематиці маргінальності. Ця проблематика є особливо актуальною для суспільств, які перебувають у стані кардинальних (якісно-кількісних) змін. Слід розуміти, що сучасне українське суспільство

характеризується високою динамічністю та все ще перебуває у стані системної соціальної трансформації. Такий стан зумовлює поширення на рівні індивідів та соціальних груп невизначеності власної соціальної позиції, неадаптованості до нових умов, низькі показники соціального самопочуття. Така невизначеність позначається терміном «маргінальність». Для посилення знань за темою необхідно ознайомитися з концепцією маргінальності відомого зарубіжного соціолога Роберта Парка. Досліджуючи міграційні процеси, вчений аналізує "особистість на межі" двох культур. Поняття «маргінальна людина» Р. Парк використовував для характеристики неадаптованості до нових культурних умов, до нових цінностей та соціальних норм. Вчений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур. Маргінал, за Р. Парком, набуває комплексу негативних психологічних ознак: серйозні сумніви у власній цінності, невизначеність зв'язків із друзями, страх бути ізольованим, хворобливу сором'язливість, самотність і надмірну мрійливість, гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього, уникнення будь-якого ризикованого вчинку, нездатність насолоджуватися і впевненість у несправедливому ставленні оточуючих. Нерідко внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза, втрата соціальних орієнтирів завершується трагічно.

Соціальний контроль – це соціальний процес і механізм спостереження (нагляду) з метою забезпечення функціонування соціальної системи відповідно до прийнятих норм, а також підтримка соціально прийнятних зразків поведінки.

На думку більшості дослідників, соціальний контроль досягається поєднанням таких елементів: слухняності (compliance), примусу, дотримання соціальних цінностей. Т. Парсонс визначив соціальний контроль як процес протидії девіантній поведінці і підтримки соціальної стабільності, здійснюваний за допомогою накладення санкцій. Т. Парсонс включає в «функціональні передумови» суспільства поряд із задоволенням біологічних і психологічних потреб членів даного суспільства і ефективну діяльність органів соціального контролю, що виховують індивідів відповідно до пануючих в даному суспільстві норм, у зв'язку з чим індивіди виконують визначені суспільством ролі і завдання. Для М. Фуко важливе поняття соціального контролю, він вивчав те, яким чином індивіди дисциплінуються і регулюються за допомогою нагляду, а також влада експертного знання і інших структур.

Соціальний контроль як особливий механізм соціальної регуляції поведінки і підтримки громадського порядку включає три елементи: норми, санкції і владу. Норми – формальні і неформальні приписи того, як треба поводитися в суспільстві, ідеальні зразки (стандарти), що приписують поведінку в конкретних ситуаціях. Норми виконують свої функції залежно від того, в якій якості вони себе проявляють: як стандарти поведінки (обов'язки, правила); як очікування відповідної поведінки (реакції інших людей). Соціальні норми в суспільстві регулюють загальний хід процесу соціалізації; інтегрують індивідів в групи, а групи – в соціум; контролюють поведінку, що відхиляється; служать зразками, еталонами поведінки. Санкції поряд з цінностями відповідальні за те, щоб люди виконували соціальні норми.

Існує два види контролю: формальний і неформальний. Особи, що виконують функції формального контролю, називаються агентами соціального контролю. Зосередьте увагу на таких поняттях, як зовнішній контроль, неформальний контроль, формальні позитивні санкції, неформальні позитивні санкції, формальні негативні санкції, неформальні негативні санкції. Мовою нормативних розпоряджень перекладається все, що так чи інакше, цінується суспільством. Цінності мають дві форми – внутрішню і зовнішню. Перша отримала в соціології спеціальну назву – ціннісні орієнтації, друга зберегла за собою загальну назву цінності. У другому, ширшому значенні цінності мають загальну підставу з нормами.

По відношенню до суспільства соціальний контроль виявляє дві основні функції: охоронну і стабілізуючу. Соціальний контроль – фундамент суспільної стабільності. Соціальні норми – перший важливий засіб забезпечення соціальної стабільності і для суспільства, і для влади. Контроль за виконання соціальних норм – друге. Контроль складається не лише з системи заохочень і покарань (санкцій), але і реальних дій відповідних соціальних і державних інститутів.

Конформізм – це тип соціальної поведінки, що характеризує пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, пануючих думок, відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне дотримання будь-якого зразку, що володіє найбільшою силою тиску (думці більшості, визнаному авторитету, традиціям і тому подібне), податливість особи реальному або уявному тиску соціальної групи. Конформізмом – це зовнішня згода із загальноприйнятим порядком, оскільки внутрішньо індивід може залишатися незгодним з ним, не ставлячи нікого в до відома про це. Конформізм – мета соціального

контролю, але не мета соціалізації, бо остання передбачає внутрішню згоду, «прийняття» загальноприйнятих норм.

Соціологи розрізняють два основні процеси соціального контролю: (а) інтеріоризація норм і цінностей; (б) застосування санкцій відносно правопорушників і актів непокорі або позитивних – що винагороджують конформну поведінку, або негативних – що карають непокору «неформальними» засобами («догана», осміяння, ostracism), аж до «формальних» (презирство, тюремний вирок, страта). Однак наразі все частіше говорять про декілька способів соціального контролю: 1) соціальний контроль через соціалізацію (він передбачає, що агенти і інститути соціального контролю виконують дві основні функції: а) навчання (культурним нормам і образам поведінки); б) контроль за тим, наскільки міцно, глибоко і правильно освоєні соціальні норми і ролі); 2) соціальний контроль через груповий тиск; 3) соціальний контроль через примус.

Існують також самоконтроль або внутрішній контроль – це форма соціального контролю, спрямована на себе. На відміну від внутрішнього самоконтролю зовнішній контроль здійснюється соціальними і соціально-політичними інститутами, що гарантують дотримання загальноприйнятих норм поведінки громадян і виконання ним законів, тому соціальний контроль придбав інституційну і легітимну підтримку. Формальний контроль здійснюють такі соціальні інститути сучасного суспільства, як суди, система освіти, армія, засоби масової інформації, політичні партії, урядові установи та ін. Поміркуйте над тим, яку роль в системі соціального контролю відіграє громадська думка як соціальний інститут.

Зверніть увагу на те, що ефективність соціального контролю залежить від оцінки суспільством або групою значимості існуючих норм; від ступеня доступності соціально значимих ресурсів; від результатів соціалізації; від міри інтеграції суспільства і рівня його інституціоналізації. При цьому посилення негативних санкцій не призводить до однозначного підвищення ефективності соціального контролю, по що свідчить статистика правопорушень. Акцент доцільно робити на запобіжних (профілактичних) заходах.

Сконцентруйте увагу на соціологічному поясненні девіації. Девіантність – це поведінка, що порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. Самі по собі норми нічого не контролюють: поведінку одних людей контролюють інші люди, спираючись на норми, які, як очікується, дотримуватимуться всіма.

Дотримання норм, як і виконання санкцій, робить поведінку передбаченою. Соціальна девіація (відхилення) – це поведінка, що виходить за рамки норми (як в позитивну, так і в негативну сторону). Увага дослідників все-таки частіше звернена на негативну поведінку, оскільки така поведінка створює проблеми для суспільства. Відхилення – це те, що суспільство в даний момент вважає відхиленням, тобто це багато в чому соціальна домовленість. На сьогодні основні теорії та концепції девіації умовно можна розділити на біологічні, психологічні і соціологічні. Соціальна девіація виконує такі функції: підтверджує культурні цінності і норми; уточнює межі дозволеного; спонукає до соціальних змін; реакція на девіацію об'єднує людей. Соціальна девіація виконує як позитивні, так і негативні функції. Без девіації неможливий розвиток (конфліктна теорія).

Соціальні патології – найбільш небезпечні форми відхилення. До них відносять злочинність, кілерство, кіднепінг, тероризм і екстремізм, алкоголізм, наркотизацію населення і особливо дітей та підлітків, самогубства. Особливо слід сказати про таке явище, як стигма (Ф. Таненбауман, Г. Беккер, Е. Лемерт), що називається по-різному: теорія лейблів, таврування, наклеювання ярликів. Стигматизація є соціальною реакцією на відхилення (девіацію).

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Веред І. С., Кушнір Ю.В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
3. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Новий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

7. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.

8. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. – М. : Логос, 2008. 664 с.

9. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Бойко Н. Л. Социальный контроль и демократизация общества. Київ : Институт социологии НАН Украины, 2008. 272 с.

2. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; переклад – Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.

3. Коробчанский В. А., Лантух А. П., Витрищак С. В., Бродецкий Ю. Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе: методологические, социологические и психологические аспекты. Луганск : ЛугГМУ, 2008. 312 с.

4. Лобанова А.С, Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

5. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Д. Куценко; соредактор С. С. Бабенко. Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2004. 418 с.

6. Психолого-правові аспекти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка Нац. акад. правових наук України, засл. юриста України О. М. Бандурки / Кол. авт. О. Євдокімова та ін. Харків : Факт, 2021. С. 83–104.

7. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

8. Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний ун-т внутрішніх справ, 2001. 370 с.

9. Фром Е. Анатомія людської деструктивності [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://surl.li/afljq>. Дата звернення: 01.09.2021.

10. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; Переклад – П. Тарашук. Київ : Ви-во «Камбук», 2020. – 452 с.

МОДУЛЬ 5. МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Тема 12. Якісні та кількісні методи дослідження

План заняття

1. Напрямки дослідження в сучасній соціології.
2. Якісні та кількісні методи дослідження: загальна характеристика, переваги та недоліки.
3. Ефективність поєднання якісних та кількісних методів при соціологічному дослідженні.

Питання для самоконтролю

- ✓ Назвіть основні напрямки досліджень в сучасній соціології.
- ✓ У чому полягає специфіка методології соціологічних досліджень?
- ✓ Охарактеризуйте основні кількісні методи соціологічного дослідження. В чому полягають їх переваги та недоліки?
- ✓ Охарактеризуйте основні якісні методи соціологічного дослідження. В чому полягають їх переваги та недоліки?

Теми для самостійного опрацювання, підготовки реферативних повідомлень та доповідей на семінарське заняття

- «Кейс-стаді» – якісний метод соціологічного дослідження: переваги, недоліки, процедура застосування.
- Етнографічні та історичні методи соціологічного дослідження.
- Автобіографічний метод: специфіка застосування при вивченні проблем маргінальності, девіації та інших спільних для особистості і суспільства проблем.
- Метод глибинних інтерв'ю та фокусованих групових інтерв'ю при дослідженні особистості: процедурні особливості та ефективність.
- Специфіка застосування опитувальних методик задля отримання наукової інформації (анкетування, формалізоване та напівформалізоване інтерв'ю).

- Аналіз документів як метод дослідження особистостей, великих і малих соціальних груп.
- Візуальна соціологія та «візуальні методи» соціологічного дослідження.

Методичні поради

При вивченні цієї теми слід засвоїти, що в емпіричній соціології має місце розмежування двох дослідницьких стратегій: кількісної та якісної. Кількісні методи дослідження, тобто такі, які припускають залучення великої кількості респондентів (анкетування, формалізоване та напівформалізоване інтерв'ю тощо), вважаються традиційними для соціології та більш точними, а їх результати – об'єктивними. Якісні методи, тобто такі, які обмежуються невеликою кількістю респондентів (кейс-стаді, етнографічні та історичні методи, біографічний та автобіографічний метод, а також метод історії сім'ї та ін.) вважаються менш точними, а їх результати – суб'єктивними.

Необхідно приділити увагу розгляду процедури контент-аналізу як якісно-кількісного методу, який сьогодні активно застосовується соціологами (як і психологами, маркетологами та ін.) у дослідницькій практиці. Найголовнішим у вивченні зазначеної теми є усвідомлення того, що повноцінне професійне соціологічне дослідження не може обмежуватися тільки-но кількісними чи якісними методами. Задля досягнення максимально можливої точності та повноти висновків, зазвичай, виникає необхідність поєднання цих методів. У результаті засвоєння матеріалу за цією темою студенти повинні чітко розрізняти недоліки та переваги кількісних та якісних методів.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

5. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.

6. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. – 192 с.

Додаткові

1. Аbruков В., Николаева Я. Количественные и качественные методы: соединяем и властвуем! *Социологические исследования*. 2010. № 1. С. 142–145.

2. Марченко А. М. Методика дослідження соціальної самоорганізації студентів в університетському середовищі. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць*. Київ : Логос, 2011. Вип.13. 2011. С. 110–115.

3. Нечитайло І. С., Бондаренко А. Д. Політична освіченість індивідів і груп: емпіричні індикатори та спроба вимірювання. *Габітус : науковий журнал*. 2020. Випуск 12. – Том 1. С. 38–43.

4. Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри [монографія]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 334 с.

5. Скокова Л.Г. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід [монографія]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 204 с.

6. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.

7. Харченко О. І. Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць*. Київ : Логос, 2011. Вип.13. 2011. С. 103–109.

8. Якісні дослідження в соціологічних практиках: навчальний посібник / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. 400 с.

**Тема 13. Застосування соціологічних методів у психології.
Тестові методики та їх застосування для дослідження соціальних
явищ і процесів**

План заняття

1. Особливості застосування соціологічних методів дослідження у психології.
2. Особливості застосування психологічних методів у соціології.

Питання для самоконтролю

- ✓ Надайте перелік найуживаніших в емпіричній соціології методів дослідження.
- ✓ Надайте перелік найуживаніших в психології методів збору даних.
- ✓ Поясніть, чому соціологія і психологія використовує різні методи дослідження?
- ✓ Аргументуйте необхідність міждисциплінарної взаємодії соціології та психології, «запозичення» методів. Наведіть відповідні приклади.

***Теми для самостійного опрацювання,
підготовки реферативних повідомлень та доповідей
на семінарське заняття***

- Методологія та методи психологічного дослідження: коротко про головне.
- Базові принципи міждисциплінарної методології.
- Міждисциплінарність у вищій освіті: приклади та перспективи
- Застосування психологічних тестів в емпіричній соціології.

Методичні поради

Заключну тему курсу присвячено розгляду варіантів взаємодії соціології та психології на рівні методів збору даних. Студентам слід розуміти, що у сучасній науці домінують тенденції міждисциплінарності. Евристичний потенціал кожної науки (тобто її здатність продукувати нове знання, відшуковувати інноваційні рішення) залежить від того, наскільки ця наука відкрита до взаємодії з

іншими науками. Саме тому майбутнім психологам важливо бачити перспективи застосування соціологічних методів та результатів соціологічних досліджень у своїй професійній діяльності.

Традиційним методом соціологічного дослідження є опитування. В психології цей метод може застосовуватися з метою отримання інформації про суб'єктивний світ (досвід) людей, їх схильності, мотиви діяльності, думки і відносини. Опитування – метод збору первинної інформації за допомогою звернення з питаннями до конкретної людини. Опитування може проводитися у безпосередньому спілкуванні з респондентом(ами) (в усній формі) або опосередковано (анкетні опитування, в тому числі, із застосуванням електронних засобів комунікації). В психологічній практиці опитування може використовуватися у формі бесіди. Основна мета опитування-бесіди – дізнатися і описати життєвий світ респондента, що, звичайно, має на увазі інтерпретацію сенсу описуваних феноменів.

Слід розуміти, що і соціологія може використовувати в своїх цілях традиційні методи психологічного дослідження. Все частіше можна зустріти соціологічні наукові праці, в центрі уваги яких – особистість як суб'єкт соціальних трансформацій. Спостерігається зміна орієнтирів соціологічної науки, роль якої сьогодні можна визначити з позиції К. Мангейма. Вчений писав, що ця роль полягає не тільки і не стільки в описі світу (суспільства), в якому ми живемо, скільки у виявленні таких причинно-наслідкових зв'язків, пояснення яких могло б сприяти культивуванню особистості, здатної бути повноцінним суб'єктом не тільки свого власного життя, але і життя суспільства, здатної зрушувати, розвивати це суспільство. Логіка змін, що відбуваються у взаємодії індивіда і суспільства знаходить відображення не тільки в соціологічній теорії, але і в емпіричній соціології. Тестові методики використовуються все активніше.

Аналіз останніх праць і публікацій, в яких розкриваються перспективи використання різних тестових методик для вирішення тих чи інших соціологічних завдань, показує, що тести можуть використовуватися соціологами в різних формах. Найчастіше – у формі опитувального листа, блоку запитань або окремих питань. Наприклад, В. Паніотто в одній зі своїх робіт описує результати застосування шкали Богардуса при дослідженні динаміки антисемітизму в Україні. Н. Шавшукова застосовує метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда при дослідженні політичного світогляду. Ю. Толстова показує, як в соціології, на основі тестових

методик, може здійснюватися процедура одномірного шкалювання. Активно в соціологічних дослідженнях застосовується шкала ціннісних орієнтацій М. Рокича, тест на ідентичність («20 відповідей») М. Куна і Т. Маккорленда та інші.

Тестові методики в соціології можуть застосовуватися не тільки у формі опитувального листа або окремих його запитань, але й у формі автономних ситуативних тестів, в ході проходження яких респондентам пропонується виконати певне завдання (суть якого для самих респондентів не є зрозумілою). Отримуючи «друге народження», проєктивні тестові методики розвиваються без прив'язки до психоаналізу чи клінічної психології. Суть проєктованого тесту полягає в тому, що індивіду пропонують спонтанно відреагувати на ту чи іншу ситуацію: щось намалювати (наприклад, людину або дерево – тест Маговера), щось проінтерпретувати (наприклад, чорнильні плями – тест Роршаха), завершити висловлювання (тест Розенцвейга), обрати кольори, що подобаються (тест Люшера) та багато інших. У працях вітчизняних і зарубіжних вчених С. Климової, С. Маслової, Н. Отріщенко та інших продемонстровано, як саме і в яких цілях ці та подібні тести можуть бути використані в якості методів соціологічного дослідження. Найчастіше вони застосовуються, коли об'єктом дослідження виступають діти (особливо дошкільного або молодшого шкільного віку). Так, російський вчений Н. Ніколаєнко, досліджуючи репродуктивні установки дітей, використовувала рисункові тести та ігрові проєктивні методики, а український соціолог Н. Самойленко в одній зі своїх праць розкриває переваги методу «колізій», як перспективного в рамках соціології дитинства.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Лукашевич М. П., Туленків М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузвих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
2. Веред І. С., Кушнір Ю.В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
3. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. Київ : Знання, 2008. 566 с.

4. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.

5. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

1. Маслова С. Использование методов аналитической психологии в качественных социологических исследованиях [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.awareness-way.ru/node/26>. Дата звернення: 31.08.2021.

2. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. / О. Л. Туриніна. – Київ : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2018. – 206 с.

3. Міждисциплінарні дискусії : матеріали науково-теоретичного семінару «Міждисциплінарні дослідження: теоретико-методологічні виміри» (5 грудня 2017 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин; Навчально-науковий центр «Синтез», 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmny>. Дата звернення 31.0.2021.

4. Нечитайло І. С., Бондаренко А. Д. Політична освіченість індивідів і груп: емпіричні індикатори та спроба вимірювання. *Габітус : науковий журнал*. 2020. Випуск 12. – Том 1. С. 38–43.

5. Нечитайло І. С. Використання ситуативних тестів у емпіричній соціології: евристичний потенціал та специфіка. *Альманах «Грані»*. 2014. № 5 (109) травень. С. 69-74.

6. Нечитайло И. С. Возможности и перспективы применения некоторых ситуативных тестов в эмпирической социологии (на примере теста группировки картинок). *Социологические исследования*. 2015. №6. С. 68–77.

7. Психолого-правові аспекти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка Нац. акад. правових наук України, засл. юриста України О. М. Бандурки / Кол. авт. О. Євдокімова та ін. Харків : Факт, 2021. С. 83–104.

8. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbnk>. Дата звернення: 31.08.2021.

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ

1. Роль і статус соціології в сучасному українському суспільстві.
2. Еволюція уявлень про суспільство та його устрій.
3. Мультипарадигмальність соціології та проблема її наукової цілісності.
4. Особливості соціальної структури українського суспільства.
5. Соціально-класова диференціація сучасного українського суспільства.
6. Соціальні рухи в сучасній Україні як предмет теоретико-соціологічного аналізу.
7. Ціннісна трансформація українського суспільства кінця XX – початку XXI ст.
8. Особливості соціальної нерівності в сучасному українському суспільстві.
9. Інформація як фактор нерівності в сучасному суспільстві.
10. Освіта як фактор нерівності в сучасному суспільстві.
11. Соціально-етнічні спільноти в сучасному українському суспільстві.
12. Соціально-територіальні спільноти в сучасному українському суспільстві.
13. «Середній клас» у сучасній Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку.
14. Соціологічний портрет української бідності.
15. «Нові багаті» та «нові бідні» в системі стратифікації сучасного українського суспільства.
16. Маргінальні групи в соціальній структурі сучасного українського суспільства.
17. Соціальна мобільність індивідів і груп в умовах глобалізації.
18. Індивідуальні та групові прояви соціальної девіації: теоретико-соціологічний аналіз.
19. Сучасні субкультури в Україні: види та особливості функціонування.
20. Криза сім'ї та шляхи її подолання.
21. Освіта як соціальний інститут: особливості та проблеми функціонування в Україні.
22. Наука як соціальний інститут: особливості та проблеми функціонування в Україні.

23. Економіка як соціальний інститут: особливості та проблеми функціонування в Україні.
24. Політика як соціальний інститут: особливості та проблеми функціонування в Україні.
25. Релігія як соціальний інститут: особливості та проблеми функціонування в Україні.
26. Українське суспільство у добу глобалізації: соціологічний аналіз.
27. Соціальні конфлікти в сучасній Україні: соціологічний вимір.
28. Гендерні проблеми в сучасному українському суспільстві.
29. Мода як засіб регуляції поведінки індивідів і груп: реалії українського суспільства.
30. Соціалізація особистості: особливості та проблеми в сучасній Україні.
31. Волонтерство як сучасний соціальний рух.
32. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Охарактеризуйте функції соціології.
2. Опишіть структуру соціологічного знання.
3. Назвіть основні тенденції, що характеризують стан сучасної світової соціології.
4. В чому полягає мультипарадигмальність соціології?
5. Надайте класифікацію соціологічних теорій.
6. В чому полягає роль теоретичної соціології?
7. В чому полягають спільні та особливі риси соціології та психології?
8. Назвіть основних представників психологічної школи в соціології та коротко охарактеризуйте їх внесок у розвиток соціологічної науки.
9. Надайте визначення поняттю «соціальна дія». Якою є структура соціальної дії? Аргументуйте, чи може соціальна дія виконуватися підсвідомо?
10. Назвіть основні типи соціальної дії за М. Вебером. Наведіть відповідні приклади.
11. Поясніть, в чому полягає сутність комунікативної дії (за Ю. Хабермасом). Наведіть відповідні приклади.
12. Надайте розгорнуте визначення поняттю «соціальні відносини». Назвіть основні типи соціальних відносин.
13. Надайте визначення поняття «соціальний інститут». Назвіть основні ознаки соціального інституту. Наведіть відповідні приклади.
14. Поясніть, в чому полягає сутність специфічних і неспецифічних функцій соціальних інститутів? Наведіть відповідні приклади.
15. Назвіть і охарактеризуйте базові соціальні інститути.
16. На прикладі проілюструйте процес інституціоналізації – розвитку та становлення соціального інституту.
17. Надайте визначення поняття «соціальна організація». Наведіть приклади соціальних організацій.
18. Визначте основні структурні складові, компоненти та елементи суспільства як соціальної системи.
19. Охарактеризуйте соціальні спільноти і групи як предмет наукового аналізу.
20. Надайте визначення поняття «соціальна спільнота». Наведіть приклади різних видів соціальних спільнот.

21. Надайте визначення поняття «соціальна група». Поясніть в чому полягають відмінності між великими та малими соціальними групами?
22. Охарактеризуйте суспільство як соціальну систему.
23. Назвіть основні критерії типологізації суспільства.
24. Наведіть приклади різних типологій суспільства. Визначте основні критерії типологізації.
25. Охарактеризуйте процес соціалізації. Визначте основні стадії соціалізації. Поясніть, у чому полягають відмінності між цими стадіями.
26. Охарактеризуйте основних агентів соціалізації. Поясніть різницю між агентами первинної і вторинної соціалізації.
27. Надайте визначення поняття «соціальний контроль». Назвіть основні форми соціального контролю. Наведіть відповідні приклади.
28. Надайте соціологічне визначення поняття культури. Поясніть в чому полягає специфіка соціологічного підходу до трактування культури?
29. Назвіть основні функції культури. Наведіть відповідні приклади.
30. Назвіть основні елементи культури. Поясніть, що таке «культурні універсалії», наведіть відповідні приклади.
31. Надайте визначення поняття соціальної девіації. Поясніть, в чому полягають основні причини та фактори соціальних девіацій. Проілюструйте на прикладі.
32. Опишіть основні види соціальних девіацій. Аргументуйте, чи є можливим існування суспільства без якогось з цих видів?
33. Надайте визначення поняттю соціальної нерівності. Аргументуйте, чи є соціальна нерівність природною для суспільства?
34. Опишіть соціальну структуру сучасного українського суспільства. Надайте визначення основних структурних складових суспільства: клас, соціальна група, соціальний прошарок, соціальна спільнота.
35. Надайте визначення поняття «соціальна стратифікація». Поясніть, у яких випадках використовуються це поняття?
36. Поясніть сутність і функції соціальної стратифікації. Наведіть відповідні приклади.
37. Назвіть основні відмінності між структуралістським і функціоналістським підходами до соціальної стратифікації.
38. Охарактеризуйте основні типи стратифікаційних систем.

39. Надайте визначення поняття «соціальна мобільність». Охарактеризуйте основні види та назвіть канали соціальної мобільності. Наведіть відповідні приклади.
40. Надайте визначення понять «маргнал» та «маргінальність». Наведіть приклади індивідуальної та групової маргінальності. Поясніть в чому полягають загрози маргінального стану для індивіда та суспільства.
41. Поясніть взаємозв'язок між соціальною мобільністю і маргінальністю. Проілюструйте на прикладі.
42. Охарактеризуйте такі види соціальних змін, як еволюція, революція, модернізація, трансформація.
43. Поясніть, в чому полягає різниця між еволюційними та революційними соціальними змінами? Наведіть відповідні приклади.
44. Надайте визначення поняття «соціальний рух». Проілюструйте на прикладах позитивні і негативні наслідки соціальних рухів.
45. Аргументуйте, чи може окрема особистість впливати на процеси, що відбуваються у суспільстві. Наведіть відповідні приклади.
46. Надайте визначення поняття «глобалізація». Назвіть переваги та недоліки глобалізаційних процесів. Наведіть відповідні приклади.
47. Назвіть найактуальніші соціальні проблеми сучасного українського суспільства, які потребують спеціального соціологічного вивчення. Конкретизуйте, в чому полягає роль соціолога у вирішенні цих проблем?
48. Надайте загальну характеристику кількісних та якісних методів соціологічного дослідження. Поясніть, в чому полягають переваги і недоліки кількісних та якісних методів?
49. Аргументуйте доцільність «запозичення» психологією у емпіричної соціології тих чи інших методів емпіричного дослідження. Наведіть відповідні приклади.
50. Аргументуйте доцільність використання соціологією тих чи інших тестових методик. Наведіть відповідні приклади.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як називається тип малих груп, ідеали і цінності яких індивід приймає? Ці групи є для нього своєрідним еталоном, зразком для порівняння й оцінки власної поведінки?

1. Цільові групи
2. Референтні групи
3. Первинні групи
4. Формальні групи

2. До основних характеристик такої групи найчастіше відносять *спонтанність утворення, неусталеність взаємозв'язків, відсутність різноманітності у взаємодіях, короткочасність спільних дій та ін.* Назвіть таку групу.

1. Референтна група
2. Контрольна група
3. Квazігрупа
4. Група тиску

3. Назвіть соціолога, який першим використав поняття «первинна група» в 1909 р. щодо родини?

1. М. Вебер
2. Е. Дюркгейм
3. Ч. Кулі
4. К. Маркс

4. Яка з наведених нижче соціальна група є первинною?

1. Підприємці як соціальна група
2. Родина
3. Молодь як соціально-демографічна спільність
4. Харків'яни як соціально-територіальна група

5. Яка група відповідає ознакам статистичної (номінальної) групи?

1. Академічна група факультету
2. Трудовий колектив фабрики
3. Мешканці міста, що мають щеплення від дифтерії
4. Група приятелів, які збираються разом для гри у футбол у неділю

6. Який із наведених нижче структурних рівнів не належить до трикомпонентної структурної композиції суспільства (за А. Ефендієвим)?

1. Статусно-рольовий рівень
2. Біологічний рівень
3. Соцістальний рівень
4. Інституціональний рівень

7. Як називається одна з сутнісних ознак суспільства, що характеризує органічне об'єднання всіх частин (елементів, компонентів) суспільства в єдиний соціальний організм, його внутрішню єдність, відносну автономність, незалежність від довкілля?

1. Універсальність
2. Інтегративність
3. Цілісність
4. Самореферентність

8. Як називається одна з сутнісних ознак суспільства, що характеризує спадкоємність поколінь і соціальних структур, а також включення нових соціальних утворень?

1. Сталість
2. Інтегративність
3. Структурність
4. Самореферентність

9. Хто з соціологів обґрунтовував ідею, що суспільство є домінуючим у трихотомії «суспільство-група-індивід» і виступає головним об'єктом соціології? Суспільство розглядається цим соціологом як мотивована спільна діяльність людей і складається з індивідів як фізичних організмів, які діють у певному середовищі.

1. К. Маркс
2. Г. Зіммель
3. Т. Парсонс
4. Н. Луман

10. Як називаються системи, що мають здатність відтворювати свої основні компоненти, забезпечувати їх зв'язаність, упорядкованість, підтримуючи тим самим власну ідентичність, однак це не виключає змін всередині системи, появу нових елементів і т. ін.?

1. Оперативно закриті системи
 2. Оперативно відкриті системи
 3. Самореферентні системи
 4. Аутопойетичні системи
11. Системи, що здатні описувати себе, відтворюючи в цьому описі самих себе – це ...
1. Оперативно закриті системи
 2. Оперативно відкриті системи
 3. Самореферентні системи
 4. Аутопойетичні системи
12. Згідно з П. Штомпкою, в розвитку соціології викристалізувалися сім точок зору/позицій на суспільство. Який підхід ототожнює суспільство з певним державним утворенням, представляє певну популяцію, множинність одиниць...?
1. Груповий підхід
 2. Системний підхід
 3. Демографічний підхід
 4. Культурний підхід
13. Згідно з П. Штомпкою, в розвитку соціології викристалізувалися сім точок зору/позицій на суспільство. Як називається підхід, згідно з яким суспільство складається з цілісних систем, в яких інтегровані окремі одиниці... є цільними, заснованими на внутрішніх взаємозв'язках групами?
1. Груповий підхід
 2. Активістський підхід
 3. Структурний підхід
 4. Подієвий (рус. событийный) підхід
14. Згідно з П. Штомпкою, в розвитку соціології викристалізувалися сім точок зору/позицій на суспільство. Як називається підхід, згідно з яким суспільство – це не стільки конкретні особистості, а скоріше заснований на внутрішніх взаємозв'язках порядок статусів/позицій та пов'язаними з цими позиціями ролями?
1. Активістський підхід
 2. Структурний підхід
 3. Системний підхід
 4. Демографічний підхід

15. Згідно з П. Штомпкою, в розвитку соціології викристалізувалися сім точок зору/позицій на суспільство. Як називається підхід, згідно з яким суспільство виступає як певна матриця розподілених між групами та колективами значень, символів і правил, що мають вплив на дії людей, зумовлюючи ці дії? Більш того, ці значення носять характер «соціальних фактів», що нав'язані людям як щось обов'язкове, змушуючи їх до чогось і при цьому є нав'язаним зі сторони, ззовні...

1. Активістський підхід
2. Груповий підхід
3. Культурний підхід
4. Демографічний підхід

16. Тип економічно розвинутого суспільства, в якому домінуючою галуззю національної економіки є промисловість. Таке суспільство характеризується розвитком розподілу праці, масовим виробництвом товарів, машинізацією і автоматизацією виробництва, розвитком засобів масової комунікації, сфери послуг, високою мобільністю й урбанізацією, зростанням ролі держави в регулюванні соціально-економічної сфери.

1. Індустріальне суспільство
2. Традиційне суспільство
3. Постіндустріальне суспільство
4. Суспільство знання

17. Суспільство, в якому сфера послуг має пріоритетний розвиток і превалює над обсягом промислового виробництва та виробництва сільськогосподарської продукції. У соціальній структурі такого суспільства зростає чисельність людей, зайнятих у сфері послуг і формуються нові еліти: технократи, сцієнтисти.

1. Індустріальне суспільство
2. Постіндустріальне суспільство
3. Традиційне суспільство
4. Феодальне суспільство

ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Оцінювання навчальної дисципліни проводиться за результатами поточного та підсумкового контролю:

- поточний контроль – 50 балів;
- підсумковий контроль (ц формі заліку) – 50 балів.

Оцінка за поточний контроль складається з оцінювання аудиторної та результатів самостійної роботи здобувача, а також індивідуального завдання (виконання та захист тематичної роботи).

Підсумкові бали з навчальної дисципліни визначаються як сума балів, отриманих здобувачем протягом семестру та балів, набраних за виконання тестових завдань на заліку.

Здобувач має право на визнання результатів навчання (умінь, компетентностей) у неформальній та/або інформальній освіті, які поширюється на дисципліни обов'язкової та вибіркової компонент, що за тематикою та змістом відповідають як навчальній дисципліні загалом, так і її окремим розділам, темам, індивідуальним завданням, які передбачені програмою навчальної дисципліни (відповідно до «Положення про порядок визнання в Харківському національному університеті внутрішніх справ результатів навчання (умінь, компетентностей) у неформальній та/або інформальній освіті» http://univd.edu.ua/files/generaldocs/non_formal_education.pdf).

Умови визначення навчального рейтингу здобувача, а також вимоги і критерії оцінювання деталізовані нижче.

УМОВИ ВИЗНАЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО РЕЙТИНГУ

Вид роботи	Кількість видів роботи днна/заочна форми навч.	Максимум балів за 1 вид роботи днна/заочна форми навч.	Разом днна/заочна форми навч.
Робота на лекційному занятті	12/4	4	16
Робота на семінарському занятті	12/4	5	20
Індивідуальне завдання	2/2	7	14
Залікове тестування	1	50	50
Всього			100

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Вид робіт	Кількість балів за 1 вид роботи	Критерії оцінювання
Робота на лекційному занятті	3-4	Всі лекції з даного курсу мають інтерактивний характер, отже максимальну оцінку за роботу на занятті отримують здобувачі, які постійно включені в обговорення питань лекції
	1-2	Даний бал отримують здобувачі, які не беруть участі у обговоренні, втім демонструють уважність і не відволікаються від ходу лекції на сторонні справи
	0	Здобувач не бере участі в лекційному занятті, порушує дисципліну, не слухає викладача, постійно відволікається
Робота на семінарському занятті	5	Здобувач бере участь в опрацюванні семінарських питань (доповнення, відповідь на питання викладача), виступає із змістовною доповіддю на питання за планом, проявляє ґрунтовну підготовку, висловлює власну точку зору до проблеми, що висвітлюється й підкріплює її аргументацією, правильно відповідає на питання
	3-4	Здобувач бере участь в опрацюванні семінарських питань (доповнення, відповідь на питання викладача), за умови, що відповідь буде правильною і змістовною
	1-2	Здобувач присутній на семінарському занятті, уважно слухає інших і іноді доповнює відповіді на питання заняття
	0	Здобувач не бере участі в занятті, не слухає інших, постійно відволікається, демонструє практики академічної недоброчесності
Індивідуальна робота	7	<i>Індивідуальне завдання передбачає виконання здобувачем письмової роботи за обраною темою, яка має науковий характер і ґрунтується на аналізі інформації не менш ніж з трьох наукових джерел.</i> Максимальну кількість балів отримують здобувачі, які демонструють належний рівень знань і розуміння теми, знайомство із основними тенденціями, виявляють аналітичні здібності, здатність до самостійного, системного, логічного і послідовного мислення. Роботу оформлено відповідно до вимог.
	4-6	Індивідуальне завдання виконано частково та потребувало доопрацювання. Окремим частинам викладу бракує аналітичного характеру.

	1-3	Виконано частково, доопрацювання не було здійснене, терміни порушені. Роботі суттєво бракує систематичного аналізу й логічного та послідовного викладу. Робота містить фактографічні неточності та/або необґрунтовані судження
	0	Завдання не виконано або виконано з порушенням вимог академічної доброчесності
Підсумковий контроль (залік)	1-50	<i>У разі дистанційного навчання підсумковий контроль (залік) проводиться формі тестування (50 питань). Кожна правильна відповідь оцінюється в 1 бал.</i> У разі очного навчання, залік проводиться в усній формі шляхом надання здобувачем відповідей на 3 запитання, які він сам обирає випадковим чином із заздалегідь підготовленого викладачем і наданого здобувачеві переліку
	50-41	Відповіді на усі питання відтворюються в повному обсязі, відповідь правильна, обґрунтована, логічна, містить аналіз і систематизацію, зроблені аргументовані висновки. Здобувач показує при цьому глибоке оволодіння матеріалом, здатний висловити власне ставлення до альтернативних міркувань з конкретної проблеми проявляє вміння самостійно та аргументовано викладати матеріал.
	40-31	При відповіді на питання відтворюється значна частина питань. Здобувач виявляє знання і розуміння основних положень, певною мірою може аналізувати, порівнювати та робити висновки. Питання висвітлює повно, висвітлення їх завершене висновками, виявлене вміння аналізувати факти й події. Але у відповідях допущені несуттєві помилки, деякі незначні помилки, має місце недостатня аргументованість при викладенні матеріалу, нечітко виражене власне ставлення до фактів.
	30-21	В відповіді відтворюються основні моменти питань без достатнього розуміння; здобувач у цілому оволодів суттю питань з даної теми, намагається аналізувати факти й події, робити висновки. Але відповідь неповна, припускаються помилки, припущені неточності.
	20-1	Оцінюється відповідь, що містить рівень елементарного відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів, фрагментів питань. Здобувач виявив неспроможність в повному обсязі висвітлити питання чи питання висвітлені неправильно, безсистемно, з грубими помилками, відсутні розуміння основної суті питань, висновки, узагальнення. У відповідях припущені суттєві помилки.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНА ТА ECTS

Оцінка в балах	Оцінка за національною шкалою	Оцінка за шкалою ECTS	
		Оцінка	Пояснення
90 – 100	Відмінно («зараховано»)	A	«Відмінно» – теоретичний зміст курсу освоєний цілком, необхідні практичні навички роботи з освоєним матеріалом сформовані, всі навчальні завдання, які передбачені програмою навчання виконані в повному обсязі, відмінна робота без помилок або з однією незначною помилкою.
80– 89	Добре («зараховано»)	B	«Дуже добре» – теоретичний зміст курсу освоєний цілком, необхідні практичні навички роботи з освоєним матеріалом в основному сформовані, всі навчальні завдання, які передбачені програмою навчання виконані, якість виконання більшості з них оцінено числом балів, близьким до максимального, робота з двома – трьома незначними помилками.
75 – 79		C	«Добре» – теоретичний зміст курсу освоєний цілком, практичні навички роботи з освоєним матеріалом в основному сформовані, всі навчальні завдання, які передбачені програмою навчання виконані, якість виконання жодного з них не оцінено мінімальним числом балів, деякі види завдань виконані з помилками, робота з декількома незначними помилками, або з однією – двома значними помилками.
65 – 74	Задовільно («зараховано»)	D	«Задовільно» – теоретичний зміст курсу освоєний не повністю, але прогалини не носять істотного характеру, необхідні практичні навички роботи з освоєним матеріалом в основному сформовані, більшість передбачених програмою навчання навчальних завдань виконано, деякі з

			виконаних завдань, містять помилки, робота з трьома значними помилками.
60 – 64		Е	«Достатньо» – теоретичний зміст курсу освоєний частково, деякі практичні навички роботи не сформовані, частина передбачених програмою навчання навчальних завдань не виконані, або якість виконання деяких з них оцінено числом балів, близьким до мінімального, робота, що задовольняє мінімуму критеріїв оцінки.
21–59	Незадовільно («не зараховано»)	FX	«Умовно незадовільно» – теоретичний зміст курсу освоєний частково, необхідні практичні навички роботи не сформовані, більшість передбачених програм навчання, навчальних завдань не виконано, або якість їхнього виконання оцінено числом балів, близьким до мінімального; при додатковій самостійній роботі на матеріалом курсу можливе підвищення якості виконання навчальних завдань (з можливістю повторного складання), робота, що потребує доробки
1–20		F	«Безумовно незадовільно» – теоретичний зміст курсу не освоєно, необхідні практичні навички роботи не сформовані, всі виконані навчальні завдання містять грубі помилки, додаткова самостійна робота над матеріалом курсу не приведе до значимого підвищення якості виконання навчальних завдань, робота, що потребує повної переробки

РЕКОМЕНДОВАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

Основні

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999, 720 с.
2. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Веред І. С., Кушнір Ю. В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.08.2021.
6. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макєєва. Київ : Знання, 2008. 566 с.
7. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
8. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Новий світ-2000, 2018. 658 с.
9. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.
10. Черниш Н. Й. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання; 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 468 с.
11. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. – М. : Логос, 2008. 664 с.
12. Якуба Е. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, «Константа», 1996. 192 с.

Додаткові

1. Бакиров В. С. Миссия социологии в современном мире. Український соціологічний журнал. 2012. № 1–2. С. 5–9.
2. Бакиров В. С. Социальное познание и общение в постиндустриальном мире. *Науково-практичний журнал «Філософія людського спілкування. Філософія, психологія, соціальна комунікація»*. 2009. № 1. С. 19–27.

3. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства : пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 110 с.
4. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 157–172.
5. Волянська О.В., Підкуркова І. В. Еволюція критеріїв класового символізму в сучасних соціологічних теоріях. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 4 (43). С. 143–157.
6. Гітун Н. І. Соціалізація особистості в умовах трансформації сім'ї [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afliji>. Дата звернення: 02.09.2021.
7. Головаха Е. Трансформация постсоветских обществ: тупиковая консолидация и перспективные кризисы. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр.* Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2008, С.157–164.
8. Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 5–14.
9. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження». Київ : ІС НАНУ, 2008. 132 с.
10. Демчук Д. В. Концепція «Суспільство ризику» як фундаментальний підхід до аналізу політичного ризику. Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 59–65.
11. Загороднюк Т. «Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной». Київ : Інститут соціології НАН України, Соціологічний центр шимени Н. Паниной, 2013. 164 с.
12. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; пер. – Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
13. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Рущенка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.
14. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbux>. Дата звернення: 31.08.2021.
15. Клевчік Л.Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. № 4/2019. С. 48–51.

16. Князевич О. А. Формування інноваційної інфраструктури України на шляху до становлення суспільства, заснованого на знаннях. Ефективна економіка 2014. № 7 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflho>. Дата звернення: 01.09.2021.
17. Коваліско Н. В., Савчинський Р. О. Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка., 2008. 236 с.
18. Коробчанский В. А., Лантух А. П., Витрищак С. В., Бродецкий Ю. Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе: методологические, социологические и психологи-ческие аспекты. Луганск : ЛугГМУ, 2008. 312 с.
19. Култаєва М. Д., Навроцький О. І., Шеремет І. І. Європейська теоретична соціологія XX–XXI століть : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 328 с. Культура – суспільство – особистість : навч. посіб. / за ред. Л. Скокової. Київ, 2006. 396 с.
20. Куценко О. Д. Общество неравных. Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2000. 316 с.
21. Куценко О.Д. Суспільство нерівних: суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доповідей та виступів учасників III конгресу соціологічної асоціації України (12-13 жовтня 2017 року). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна; Соціологічна асоціація України, 2017. С. 11–14.
22. Лобанова А.С, Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
23. Макеев С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 5–20.
24. Маслова С. Использование методов аналитической психологии в качественных социологических исследованиях [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.awareness-way.ru/node/26>. Дата звернення: 31.08.2021.
25. Матецька А. В. Соціологія знання і соціологія культури Карла Мангейма. Соціологія культури: навчальний посібник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afliy>. Дата звернення: 01.09.2021.

26. Медіа, демократія, культура / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. Київ : Інститут соціології НАН України, 2008. 356 с.
27. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. / О. Л. Туриніна. – Київ : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2018. – 206 с.
28. Міждисциплінарні дискусії : матеріали науково-теоретичного семінару «Міждисциплінарні дослідження: теоретико-методологічні виміри» (5 грудня 2017 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин; Навчально-науковий центр «Синтез», 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmy>. Дата звернення 31.0.2021.
29. Нечитайло И. С. Возможности и перспективы применения некоторых ситуативных тестов в эмпирической социологии (на примере теста группировки картинок). *Социологические исследования*. 2015. №6. С. 68–77.
30. Нечитайло І. С. Використання ситуативних тестів у емпіричній соціології: евристичний потенціал та специфіка. Альманах «Грані». 2014. № 5 (109) травень. С. 69–74.
31. Нечитайло І. С., Бондаренко А. Д. Політична освіченість індивідів і груп: емпіричні індикатори та спроба вимірювання. *Габітус : науковий журнал*. 2020. Випуск 12. – Том 1. С. 38–43.
32. Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2006. 355 с.
33. Оксамитна С. Суб’єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. Наукові записки НаУКМА. 2010. Т. 109: Соціологічні науки. С. 5–12.
34. Підходи до касового аналізу : колективна монографія / за ред. Е. О. Райта ; переклад з англ. О. Симончук. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 287 с.
35. Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности / С. А. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др. Киев : ИС НАНУ, 1999. 203 с.
36. Подольская Е. А. Противоречивость социального статуса современного студента: социологическое измерение. Ценности и смыслы. Науч. и информ.-аналитич. гуманитар. журнал. 2010. № 3(6). С. 79–91.

37. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Д. Куценко; соредактор С. С. Бабенко. Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2004. 418 с.
38. Практикум з соціології : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 368 с.
39. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Людмили Малес, д.соц.н. Юрія Савельєва, к.соц.н. Олексія Боровського та к.соц.н. Ірини Набруско]. Київ : «Наукова столиця», 2021. 154 с.
40. Психолого-правові аспекти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка Нац. акад. правових наук України, засл. юриста України О. М. Бандурки / Кол. авт. О. Євдокімова та ін. Харків : Факт, 2021. С. 83–104.
41. Рахманов О. А., Бульбенюк С.С., Маленюк Ю. М. Історія соціології (у 2-х кн.) : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2017. 279 с.
42. Романова В. О. Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 93 (Частина II). С. 73–79.
43. Ручка А. О. Концепт «субкультура» та його застосування в соціології. *Нова соціокультурна реальність в Україні: теорія, методологія, практика*. Київ : ДАКККиМ, 2008. С. 14–20.
44. Ручка А. Шляхи і чинники формування спільної ідентичності українського суспільства: позиція фахівців. Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 37–38.
45. Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний ун-т внутрішніх справ, 2001. 370 с.
46. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – 416 с.

47. Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри [монографія]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 334 с.
48. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід [монографія]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 204 с.
49. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков : Харьк. нац. ун-т имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
50. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 332 с.
51. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : навч. посіб. / за ред. А. Ручки. Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. 363 с.
52. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством : заключний звіт / Соціологічна асоціація України. 2018. 277 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflff> . Дата звернення: 01.09.2021.
53. Соціологія Питирима Сорокіна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflca>. Дата звернення: 01.09.2021.
54. Соціологія та сучасні соціальні трансформації: Матеріали XIII Міжнар. Конф. студентів та молодих науковців (Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 19–20 лист. 2020 р.) / За ред. к. соц. н. О. Вілкової, к. соц. н. Є. Мороз, к. соц. н. А. Ташченко, к. соц. н. Л. Юзві. Київ : «Наукова столиця», 2021. 181 с.
55. Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеєва. Київ : ІС НАНУ, 2006. 372 с. Субкультурна варіативність українського соціуму / НАН України, Ін-т соціології ; Л. О. Аза, І. Е. Бекешкіна, О. І. Вишняк та ін. ; за ред. Н. В. Костенко, А. О. Ручки. Київ : Ін-т соціології НАНУ ; ТОВ «Полігр. центр «Фоліант», 2010. 287 с.
56. Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі / за наук. ред. Є. І. Головахи та О. Г. Стегнія. Київ : ІС НАНУ, 2008. 188 с.
57. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана

- Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.
58. Типологія соціальних спільнот [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afldn>. Дата звернення: 01.09.2021.
59. Тоффлер Е. Третя Хвиля : пер. з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
60. Трифонов М. Особливості андеркласу в Україні. *Спільне (електронне видання)* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflfo>. Дата звернення: 01.09.2021.
61. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство: основні поняття чистої соціології : пер. з нім. Київ : Дух і Літера, 2005. 262 с.
62. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbnk>. Дата звернення: 31.08.2021.
63. Фром Е. Анатомія людської деструктивності [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afljq>. Дата звернення: 01.09.2021.
64. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; Переклад – П. Таращук. Київ : Ви-во «Камбук», 2020. – 452 с.
65. Хижняк О. В. Соціологічні підходи до вивчення соціальних проблем (на прикладі концептуалізації толерантності). Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. Харків : Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 66–71.
66. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
67. Ціннісна складова соціалізації особистості дитини в умовах сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 23 квітня 2020 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. В. В. Сиченко, О. В. Ковшар, В. В. Шинкаренко, С. В. Майданенко. Дніпро, 2020. 278 с.
68. Якісні дослідження в соціологічних практиках: навчальний посібник / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. 400 с.
69. Яловий Г. К., Єрешко Ю. О. Методологія науково-технологічного розвитку в концепції постіндустріального суспільств. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. 2015. № 12. С. 71–82.

70. Barbalet J. M. Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 210 p.
71. Locke S. Sociology and the public understanding of science: from rationalization to rhetoric. The British Journal of Sociology. 2001. Vol. 52. №. 1. Pp. 1–18.
72. McLennan Gr. Story of Sociology: a first companion to social theory. London, New York : Bloomsbury Academic, 2011. 177 p.
73. Sociology Cambridge Dictionary of (the) / gen. edition Bryan S. Turner. 3d ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 688 p.
74. Sztompka P. Trust: a sociological theory. Cambridge : Cambridge university press, 1999. 214 p.
75. Therborn G. At the birth of second century sociology: times of reflexivity, spaces of identity, and nodes of knowledge. British Journal of Sociology. 2000. Vol. 51. №1. Pp. 37–57.
76. Ulrich B. The cosmopolitan perspective: sociology of the second age of modernity. British Journal of Sociology. Vol. 51. №1. Issue № 1 (January/March 2000). Pp. 79–105.
77. Wallerstein I. From sociology to historical social science: prospects and obstacles. British Journal of Sociology. Vol. 51. №1. Issue № 1 (January/March 2000). Pp. 25–35.

Електронні видання

- Щорічник Міжнародної соціологічної асоціації (МСА) «Annual Review of Sociology» – <http://surl.li/afbpm>
- Соціологія: засоби навігації – <http://surl.li/afbpd>
- Бібліотека Інституту соціології НАН України – <http://surl.li/afboz>

Журнали

• Соціологія: теорія, методи, маркетинг • Український соціум • American Journal Of Sociology	• American Sociological Review • Current Sociology • International Sociology • European Sociological Review

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

- Адаптація** – здатність організму пристосовуватися до умов зовнішнього середовища. Вона є одним з механізмів соціалізації індивіда. Може здійснюватися на стихійному і усвідомленому рівнях. Чим менш виражений в індивідові особистісний початок, тим більше соціальна А. носить характер пристосування до умов соціального середовища.
- Альтруїзм** – 1) безкорислива самовіддана турбота про благо інших людей (в протилежність егоїзму). 2) громадський стан, при якому індивід повністю поглинається групою і не має власних цілей, що відрізняються від цілей групи; виконання боргу і наслідування групових норм вважаються найвищими цінностями (за Е. Дюркгеймом).
- Антропологія** – наука про походження і еволюцію людини, про різноманіття форм його життєдіяльності. Включає у себе А. доісторичну, А. культурну, А. фізичну і інші.
- Активність соціальна** – сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на рішення завдань, що стоять перед суспільством, класом, соціальною групою, спільністю в конкретно-історичний період. Суб'єктом А. С. може виступати окрема особистість, мала чи велика соціальна група, суспільство в цілому. А. С. проявляється в трудовій, суспільно-політичній, науково-пізнавальній, сімейно-побутовій, сфері життєдіяльності, сфері вільного часу та інших.
- Вітальність** – сукупність природжених властивостей, здібностей людини, що забезпечують існування її в природі. Людина з'являється як жива, тілесна істота, як організм, який знаходиться у владі природних законів і підпорядкований діям механізмів біологічної детермінації (повинен

спати, пити, їсти тощо). Це стихійна несвідома основа людського існування, пов'язана з природою, землею, космосом, життям на Землі.

**Взаємодія
соціальна –**

процес, при якому індивіди і групи в ході комунікації своєю поведінкою впливають на інших індивідів і інші групи, викликаючи певні реакції у відповідь.

**Виховання –
(В.)**

процес цілеспрямованого, систематичного впливу на особистість відповідно до нормативних моделей, які діють в суспільстві, з метою передачі соціально значимої системи цінностей, різноманітного соціального досвіду, передусім, представникам підростаючого покоління. Виділяють моральне, політичне, громадянське, професійне та ін. види В.

Деградація –

занепад, рух від вищого до нижчого; зниження або втрата позитивних якостей, соціального статусу індивідом або групою, втрата значимих соціальних якостей.

**Девіація
соціальна (Д. С.)**

–

(лат. *deviatio*, від лат. *devio* – відхиляюсь) – поведінка особистості, яка не відповідає загальному стандарту. Дія або поведінка, яка порушує соціальні норми, в тому числі, формально прийняті (тобто закони), а також неформальні (традиції, звичаї тощо). Однією з перших класичних робіт, присвячених Д. С. вважається «Самогубство» Еміля Дюркгейма (1897 р.).

**Диспозиції –
особистості
(Д. О.)**

схильність до певного сприйняття умов діяльності і до певної поведінки у цих умовах. Систему диспозицій утворюють: вищі Д. О. – концепція життя і ціннісні орієнтації, загальна спрямованість особистості; узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації; ситуативні соціальні установки як схильності до сприйняття і певної поведінки в конкретних

умовах, в конкретному предметному і соціальному середовищі. Вищі Д. О. регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки, нижчі – поведінка у конкретних сферах діяльності і спрямованість вчинків в типових і нетипових ситуаціях.

Дисфункції соціального інституту –

наслідки діяльності соціального інституту, що ведуть до дестабілізації, дезорганізації даної системи, як і суспільства в цілому.

Егоїзм –

поведінка, що визначається думкою про власну користь, вигоду, коли індивід ставить свої інтереси вище за інтереси інших. Протилежністю егоїзму традиційно вважається альтруїзм, хоча сучасна психологія часто вважає таке протиставлення некоректним. Виділяють також специфічні погляди на егоїзм, такі як: раціональний егоїзм, гедонізм.

Ідентичність (соціальна) –

усвідомлене віднесення індивідом самого себе до чого-небудь або кого-небудь (людини, соціальної групи, спільноти, об'єкту, символу, кольору, місцевості, тощо) і, у той же час, протиставлення себе чому-небудь або кому-небудь. Соціальна ідентичність є сукупністю компонентів «Я-концепції» особистості, які переживаються нею на рівні усвідомлення приналежності до якої-небудь групи і у той же час відмінності від інших груп. У однієї особистості може бути багато ідентичностей. Сучасні соціальні реалії є такими, що ідентичності постійно змінюються, наслідком дуже високої соціальної динаміки є значне прискорення процесу відмирання «старих» та появи «нових» ідентичностей.

Ідентифікація –

один з механізмів соціалізації. Якщо цей механізм дає збій, відбуваються суттєві порушення у гармонічності протікання процесу соціалізації як процесу становлення

(формування, конструювання) особистості. В процесі ідентифікації індивід визнає ті або інші конститутивні (тобто важливі для існування групи) ознаки і властивості своїми власними індивідуальними характеристиками, ототожнюючись в тому або іншому відношенні з даною групою.

Індивід – (І.) окремий представник соціальної групи, спільноти, суспільства або вибіркової сукупності (у емпіричній соціології).

Індивідуалізм – світоглядна позиція, принцип поведінки що затверджує індивіда в якості абсолютної цінності; характеризується переважанням індивідуальних інтересів над колективними.

Індивідуальність – 1) неповторна своєрідність, яскрава виразність фізичних і психічних властивостей, особових якостей, здібностей у окремої людини (індивіда), які відрізняють його від інших людей; 2) протилежність загальному, типовому, груповому.

Інтерес – (І.) одна з рушійних сил діяльності і поведінки соціального суб'єкта (особистості, спільноти, тощо), усвідомлена потреба суб'єкта. І. лежить у основі будь-яких форм взаємодії людей. І. розрізняються на різних підставах: по мірі спільності (індивідуальні, групові, громадські), по сферах життєдіяльності (економічні, політичні, духовні, сімейні та інші), по можливостях здійснення (реальні, уявні та інші). І. особистості знаходяться в ієрархії (базові, другорядні, актуальні, потенційні, тощо).

Колективізм – (К.) форма соціальних взаємозв'язків, що виражають стосунки співпраці, солідарності, взаємодопомоги людей; принцип, що протиставляється індивідуалізму, К. припускає пріоритет загальних інтересів над особистими.

**Контроль
соціальний –
(К. С.)**

спосіб (само)регуляції соціальної системи, який забезпечує впорядкованість взаємодій між людьми завдяки нормативному регулюванню. До системи К. С. входять всі способи реакції як великих суспільних утворень, так і конкретного індивіда на різноманітні конкретні дії людини чи то групи, всі засоби суспільного тиску для того, щоб поставити поза нормовану поведінку та діяльність у певні соціальні межі.

**Конформізм –
(К.)**

згода, примирення, пристосування до пануючих поглядів, загальних настроїв, некритичне наслідування зразків, що мають найбільшу силу тиску на особистість, – думка, позиція більшості, визнаний авторитет і подібне. К. деякою мірою виражає нездатність особистості до самотійного, вільного, свідомого вибору варіантів поведінки, неготовність до відповідальності за свою діяльність, вчинки.

Криза сім'ї –

ціннісний конфлікт особистості та суспільства відносно народження і соціалізації дітей, послаблення єдності подружжя – батьківства – спорідненості.

**Культура
особистості –
(К. О.)**

системна характеристика міри універсальності людини у її взаємодії з навколишнім (природним і соціальним) середовищем, а також з самим собою. К. О. як поліструктурна система на психологічному рівні включає в якості основних елементів наступні: знання і переконання (що становлять центральне ядро світогляду); потреби і інтереси (що перетворюються в цінності); волю, уміння і навички (що утворюють здібності особистості). Вони розвиваються і реалізуються в процесі творчої діяльності. На діяльнісному рівні прийнято виділяти: інтелектуальну, моральну, політичну, правову, професійну, естетичну, світоглядну та інші види К.О.

**Людина –
(Л.)**

вищий ступінь розвитку живих організмів на землі, результат антропогенезу, суб'єкт

суспільно-історичної діяльності та культури. За своєю природою Л. є цілісною біосоціальною істотою. В протилежність іншим живим істотам Л. є «продуктом» власної матеріальної і духовної діяльності з усіма її соціальними якостями, свідомістю та самосвідомістю. Л. – «продукт», суб'єкт і творець соціального і індивідуального життя.

Маргінальність –
(М.)

стан особистості, соціальної групи або цілого суспільства, які поставлені суспільним розвитком на грань двох культур. Маргінали беруть участь у взаємодії цих культур, але не примикають повністю ні до однієї з них.

Методи дослідження –

специфічна процедура, що складається з певних дій або операцій, за допомогою яких здобувається й обґрунтовується нове знання в науці.

Модальна особистість –

сукупність відносно стійких характеристик особистості, які найчастіше зустрічаються в цій спільності.

Мотив –
(М.)

внутрішнє спонукання до активності і діяльності соціального суб'єкта (особистості, групи особистостей), спрямоване на задоволення потреби. М. відрізняється від стимулу як зовнішнього спонукання.

Нерівність соціальна –
(Н. С.)

Устрій суспільства, при якому різні соціальні групи мають різні соціальні статуси, належать до різних суспільних класів або соціальних кіл, отримують особливі соціальні привілеї чи є позбавленими таких привілеїв. До аспектів С. Н. належить правова нерівність, обмеження свобод, майнова нерівність, нерівність щодо доступу до освіти, медичного обслуговування тощо. С. Н. може бути закріплена правовими нормами, що діють у суспільстві, або ж мати в своїй основі традиції. До основних типів С.Н. належать

нерівність за гендерною, расовою, кастовою, віковою ознаками тощо.

Норми соціальні – (Н. С.)

система уявлень, яка становить певний шаблон поведінки для індивідів, малих і великих соціальних груп та цілих суспільств, що є необхідним для здійснення сумісних узгоджених дій. Н. С. є ідеальними зразками (шаблонами), які рекомендують те, що люди повинні говорити, думати, відчувати і робити в конкретних ситуаціях. Це правила, вироблені суспільством, чи групою людей у процесі їхньої життєдіяльності.

Образ життя сім'ї –

сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються всіма або окремими членами сім'ї.

Орієнтація –

сукупність дій суб'єкта, спрямованих на оцінку проблемної ситуації, планування поведінки; уміння розбиратися в навколишньому оточенні, обізнаність.

Особистість – (О.)

громадська сутність мислячого і діючого індивіда: 1) людина як суб'єкт соціальних стосунків і свідомої діяльності; 2) стійка сукупність соціально значущих рис, якостей, які характеризують індивіда як представника конкретно-історичного суспільства, тієї чи іншої соціальної групи. Видатна О. відрізняється від звичайної О. тим, що вона бачить далі за інших, гостро відчуває соціальні проблеми, діє в інтересах суспільства і соціального прогресу.

Особистість Видатна –

це така особа, яка, по словах Г. В. Плеханова, бачить далі за інших, пізнають більше інших. Видатними стають особи завдяки відповідним особовим якостям: волі, цілеспрямованості, фундаментальним знанням, громадському досвіду і збігу об'єктивних обставин, умов. Такі люди знають чого хочуть, упевнено йдуть до своєї мети, розуміють громадські потреби і уміють сформулювати завдання, націлити

соціально-практичні дії для їх вирішення. Л. ст. беруть на себе відповідальність за нові підходи до громадської творчості. Це талановиті, геніальні люди, гордість нації і людства, творці національних і загальнолюдських цінностей в науці, мистецтві, медицині, політиці та інших.

Особистість історична – (О. І.)

це людина, яка залишила певний спадок в історії суспільства, у житті народу, держави, людства. Як правило, це державні або громадські діячі, політики, які очолюють певні громадські рухи. Діяльність О. І. носить позитивний, негативний або суперечливий характер, а отже, залишає про себе у нащадків світлу або ганебну пам'ять.

Поведінка – (П.)

сукупність вчинків і дій індивіда або групи в суспільстві, які залежать від соціально-економічних чинників, пануючих норм, тощо. П., яка суперечить пануючим соціальним нормам, називають асоціальною.

Покоління –

сукупність близьких за віком індивідів, соціальна, ідейна, політична, культурна орієнтація яких формується під впливом певного історичного періоду часу, яка має свої специфічні характеристики (покоління X, Y та ін.).

Потенціал –

1) сукупність наявних засобів, запасів, сил у якій-небудь області; 2) навички, уміння, здібності особистості, які можуть бути затребувані або (тимчасово) не затребувані суспільством.

Потреба – (П.)

потреба в чому-небудь, що є об'єктивно необхідним для підтримки життєдіяльності організму, особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній «спонукач» активності. П. діляться на вітальні (біологічні), властиві живим істотам, і людині у тому числі, і соціальні, які залежать від рівня економічного і соціокультурного розвитку суспільства і носять конкретно-історичний характер. Соціальні П. диференціюються на матеріальні та духовні.

П. особистості утворюють складну ієрархію з вітальних, соціальних (матеріальних, духовних) П. Їх вищий прояв відбувається і здійснюється в самореалізації, самоствердженні, творчій діяльності особистості.

**Психологія –
(П.)**

(від грецького ψυχή (psyché) – душа, дух; λόγος (logos) – вчення, наука) – наука, що вивчає психічні явища (мислення, почуття, волю) та поведінку людини, пояснення якої знаходить в цих явищах. Об'єктом вивчення П. психічна реальність як така. Предметом П. є найскладніша сфера життєдіяльності людини – психіка, психічна діяльність людини, психічні процеси, стани, властивості людини, розкриття законів виникнення, розвитку і перебігу психологічної діяльності, становлення психічних властивостей людини, з'ясування життєвого значення психіки.

**Роль
соціальна –
(Р. С.)**

сукупність нормативних вимог, що пред'являються суспільством до особистості, яка посідає певні соціальні позиції. Можна сказати, що Р. С. нав'язуються суспільством, але їх прийняття, відкидання, «стиль» та повнота виконання багато у чому залежить і від самої людини.

**Самовихо-
вання –**

одна з форм усвідомленого саморозвитку особистості, універсальна здатність людини до підтримки та розвитку її потенціалів, різноманітних видів її практично-духовної діяльності. Реалізується через цілеспрямовану, вільну, активну діяльність особистості по виробленню і вдосконаленню своїх власних соціальних якостей, психічних і фізичних властивостей, через усунення, подолання застарілих стереотипів, звичок, спрямовування своєї поведінки відповідно до вимог громадського ідеалу, способу життя та власної індивідуальної програми.

Саморозвиток особистості – (С. С.)	одна з форм саморуху, що має позитивну спрямованість. Джерело С. С. – внутрішні протиріччя, властиві системі. Одна з важливих властивостей особистості змінювати в позитивному (прогресивному) напрямку свій внутрішній духовний світ, спрямовувати потенціал. С. С. здійснюється як в неусвідомлених формах (наслідування, психологічне зараження, стихійна адаптація, гра та інших), коли індивід не задається метою змінити себе власними зусиллями, так і в усвідомлених – самовиховання, самотворення, самоудосконалення.
Саморуйнування особистості –	усвідомлена і неусвідомлена діяльність людини, спрямована на: розрив зв'язків з соціальними суб'єктами і спільнотами; культивування в собі негативних соціальних якостей, стереотипів поведінки, що відбивають віджилі традиції, звичаї, цінності; завдання шкоди своєму тілу і психіці : зневага соціальним статусом і соціальними ролями. Це можуть бути діяльні акти безрозсудної, хоча і сильної волі. Форми прояву саморуйнівної активності особи : асоціальна девіація – алкоголізм, наркоманія, проституція, та інші соціальні аномалії.
Самореалізація особистості –	усебічна актуалізація і реалізація внутрішнього потенціалу особистості, сенсу її життя у одній або багатьох сферах діяльності, через розкриття здібностей і втілення цілей, планів, програм з користю для себе і в інтересах суспільства.
Саморегуляція –	активність, спрямована на досягнення суб'єктом довільної мети і що припускає створення моделі, а також її коригування в ході діяльності.
Самопізнання – (С.)	усвідомлення особистістю своєї фізичної, психічної та соціально-духовної специфіки, національної і професійної приналежності, місця в системі соціальних зв'язків. У психічному

житті індивіда свідомість і С. є нерозривними. Свідомість орієнтована на навколишній (природний і соціальний) світ, а об'єктом С. є суб'єктивний (внутрішній) світ особистості. У структурі особистості С. виступає своєрідним ядром внутрішнього світу, бере участь в регуляції усіх форм її активності. С. існує в єдності самопізнання, самоаналізу, самооцінки і саморегулювання. Можна говорити про громадянське, політичне, професійне, національне, гендерне та інше С.

Самотність – ізольованість, відсутність соціальних контактів, а разом із тим і допомоги, розуміння з боку інших особистостей.

Свобода особистості – 1) здатність людини поступати відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної реальності; 2) незалежність волі суб'єкта від чужої волі.

Сім'я – історично сформована система взаємовідносин між подружжям, батьками й дітьми; мала група, члени якої пов'язані відносинами спорідненості або шлюбними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, і соціальна необхідність у якій обумовлена потребою суспільства в фізичному й духовному відтворенні населення.

Соціалізація – (С.) процес становлення особистості; засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних, культурних норм та цінностей, необхідних для успішного функціонування в конкретно-історичному суспільстві. С. охоплює усі процеси залучення до культури, комунікації і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті.

Соціальний інститут – відносно стійка, така що склалася історично, форма організації суспільної життєдіяльності

людей, існування якої диктується необхідністю задоволення соціальних, економічних, політичних, культурних та інших потреб індивіда і суспільства або його окремої частини, тієї чи іншої соціальної групи.

Соціальний тип особистості – інтеграційний показник положення соціальної групи, спільноти. Соціальний тип особистості – узагальнене відображення сукупності соціальних якостей особистостей, що входять в яку-небудь соціальну групу, які повторюються та є істотними. Соціально-типові риси особистості, які виходять за межі її індивідуальності та відображують обумовленість індивідуального соціальним. Виділяють етнічні, класові, ідеальний, базисний, модальний та багато інших типів особистості.

Соціальне мікросередовище – сукупність індивідів, малих соціальних груп, контактних колективів і організацій, в які включається особистість в процесі соціальної взаємодії, її спілкування і діяльності.

Соціологічна теорія особистості – досліджує особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних стосунків у рамках соціально-історичного процесу і цілісних соціальних систем на рівні взаємозв'язків особистості і соціальних спільнот (включаючи контактні групи і колективи).

Соціологія – (С.) (від лат. *societas* – «суспільство» та грец. Λογος – «вчення», «знання», «наука») – наука про суспільство, соціальні умови та процеси, закономірності поведінки індивідів, груп у суспільстві. Термін «соціологія» запропонував у 1839 р. французький учений Огюст Конт. До О. Конта це поняття вживала перша у світі соціологиня – Гарієт Мартіно, а ще раніше, у 1780-х рр. – абат Сієс. Об'єктом С. є соціальна реальність у всій багатоманітності, але оскільки вона досить мінлива, то предмет С. надзвичайно

складно визначити, він не може бути статичним. Наразі С. виключено з циклу соціогуманітарних наук і віднесено до циклу соціальних та поведінкових (разом з психологією, економікою, політо-логією, міжнародними відносинами). Все більше вчених схиляється до думки, що предметом С. є соціальна (взаємо)дія, яка вивчається соціологами на трьох рівнях: мікро-, мезо-, макро-.

**Соціологія –
особистості
(С. О.)**

область вивчення особистості як соціально-типового носія системи громадських стосунків і соціально-типового суб'єкта цих стосунків. С. О. вивчає соціально-історичні і соціально-культурні типи особистості, а також соціально-типові прояви статусно-рольової, диспозиційної структури особистості, що є відображенням різноманітних соціальних зв'язків і суспільно значущих функцій, що реалізуються індивідами.

**Спрямованість
особистості –**

сукупність якостей, які складають істотні характеристики підсистеми орієнтування соціальної діяльності людини.

**Статус
соціальний –
(С. С.)**

інтеграційний показник положення особистості, соціальної групи, спільноти в суспільстві, з яким зв'язуються їх певні права і обов'язки, не залежні від індивідуально-особистих властивостей (з одного боку) і аналіз, оцінка якості виконання соціальних ролей індивідами (з іншого). С. С. відбиває економічний, політичний стан, культурний рівень розвитку особистості. Розрізняють приписані та придбані, формалізовані та неформальні С. С. Ієрархія С. С. фіксується поняттям «Соціальний престиж», яке відбиває значущість в суспільстві або певній соціальній спільноті, тієї чи іншої позиції, яку посідає індивід (група індивідів).

Стратифікація соціальна –	диференціація суспільства на соціальні верстви, розташування індивідів і груп згори вниз горизонтальними пластами (стратами) за ознакою нерівності в прибутках, власності, рівні освіти, обсягу влади, професійному престижі, стилі життя, віку, статі тощо.
Тип соціальний –	певне число людей, які знаходяться в схожому соціальному положенні, мають близькі соціальні і ціннісні установки та приблизно рівні соціальні можливості, реалізують єдину модель способу життя (стилі життя). Соціальні типи при включенні до складу основних характеристик соціуму можуть розглядатися як конкретні, передбачувані практики в поведінці соціальних суб'єктів, що робить їх привабливими для використання в прикладній соціології.
Типологізація –	науковий метод розчленовування предметів та подальшого їх угруповання за допомогою узагальненої моделі.
Установка соціальна –	загальна орієнтація індивіда на певний соціальний об'єкт, процес, така, що передує дії і виражає схильність діяти певним чином відносно цього об'єкту, процесу.
Функції соціального інституту –	наслідки діяльності соціального інституту, які сприяють збереженню, зміцненню, розвитку, саморегуляції даної системи, як і суспільства в цілому.
Цілісність особистості –	узагальнена характеристика об'єктів, які мають складну внутрішню структуру; виражає інтегрованість, самодостатність, автономність особистості, пов'язану з її внутрішньою активністю; характеризує її якісну своєрідність, обумовлену властивими їй специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

**Характер
соціальний –
(Х. С.)**

(за Д. Рисменом) та частина характеру, яка є загальною для близького оточення індивіда, яка формується під впливом соціальних детермінант; характер індивіда, групи, націй, суспільств, який формується у відповідь на необхідність нормального функціонування. Три типи Х. С.: «орієнтований на традицію», «орієнтований на себе», «орієнтований на іншого». Ці типи відповідають трьом головним історичним типам суспільства: 1) «високого потенціалу приросту населення» (середні віки); 2) «перехідного зростання населення» (ренесанс); 3) «спаду населення» (індустріальне суспільство).

Цінності –

матеріальні або ідеальні явища, які мають значення для людини чи суспільства, заради яких людина діє. Властивості того чи іншого предмета, явища тощо задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи, суспільства в цілому).

З М І С Т

ВСТУП.....	3
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ та розподілення часу (денна форма навчання).....	5
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ та розподілення часу (заочна форма навчання).....	6
ЗМІСТ ПРОГРАМИ КУРСУ.....	7
<i>Модуль 1. Соціологія як наука.....</i>	<i>7</i>
<i>Модуль 2. Суспільство як складна система: складові та устрій.....</i>	<i>8</i>
<i>Модуль 3. Суспільство як динамічна система.....</i>	<i>10</i>
<i>Модуль 4. Культура та особистість.....</i>	<i>11</i>
<i>Модуль 5. Методи соціологічного дослідження.....</i>	<i>13</i>
РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ.....	15
<i>Модуль 1. Соціологія як наука.....</i>	<i>15</i>
<i>Модуль 2. Суспільство як складна система: складові та устрій.....</i>	<i>23</i>
<i>Модуль 3. Суспільство як динамічна система.....</i>	<i>44</i>
<i>Модуль 4. Культура та особистість.....</i>	<i>56</i>
<i>Модуль 5. Методи соціологічного дослідження.....</i>	<i>71</i>
ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ.....	78
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ.....	80
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	83
ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ.....	87
РЕКОМЕНДОВАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА.....	92
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	100

Навчально-методичне видання

Нечітайло Ірина Сергіївна

Соціологія

**Навчально-методичний посібник для здобувачів
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія»**

Відповідальний за випуск – д. соціол. н. І. С. Нечітайло

За редакцією автора
Комп'ютерна верстка – І.С. Нечітайло

Підписано до друку 23.09.2021. Формат 60х84/16
Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Обсяг: 6 ум.-друк. арк., 5,8 обл.-вид. арк. Тираж 100 прим.
Замовлення № 6

Харківський національний університет внутрішніх справ,
Проспект Льва Ландау, 27, М. Харків, 61000
